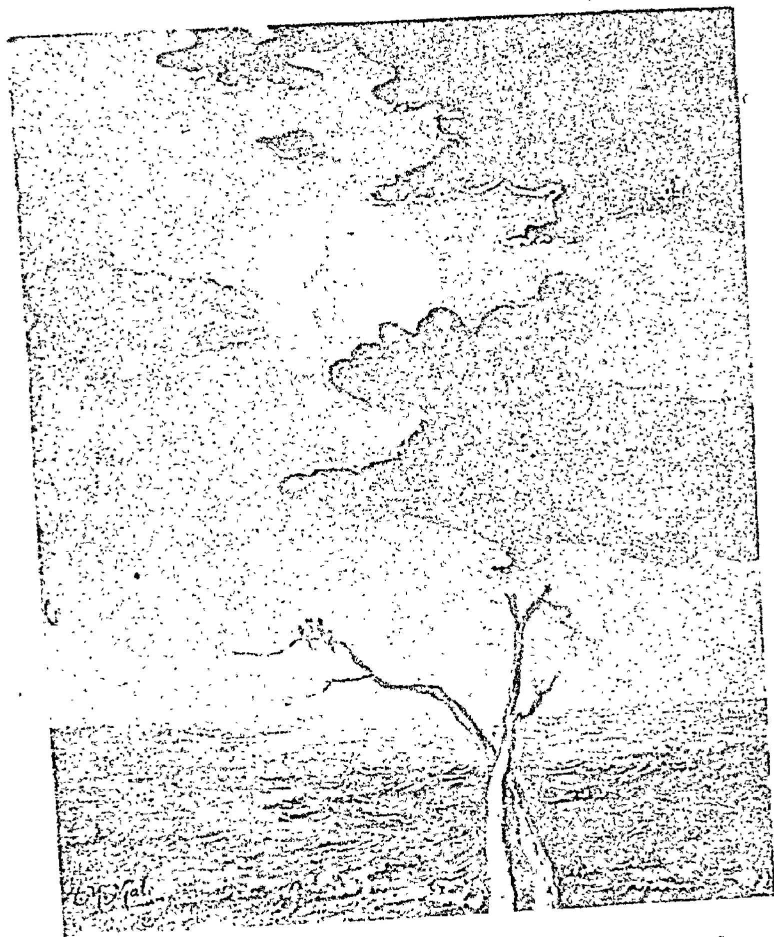
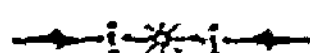

મેઘ

ઊર્મિ

રચનાર અને પ્રકાશક,

શ્રી યોગેન્દ્ર

(વલસાડ)

અનેક એવાં ક્ષણ દૃશ્ય સાથ ત્યાં!
સ્વરો કંઈ દિવ્ય નભે સુણું હું; ને
જગાડતા તે પછી સંસ્કૃતિ બીજી,
વધુ વધુ લીન સુગીતમાં થતાં.

સંગીતધ્વનિ, ઉદ્ઘાટન, શ્લો૦ ૧૪

પ્રથમાવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૨૪

મૂલ્ય રૂા૦ ૨-૦૦

વલસાડમાં 'ધી સ્વતંત્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ' માં છગનલાલ છોટાલાલ બલસારાએ છાપ્યું.

વિવેક

વિશ્વના અનેક દૃશ્યો અને દ્રવ્યો પ્રતિ ઘણીયે વખત હું કેવલ સ્તબ્ધ બની જોયા જ કરતો. તેસમયે જે વૈવિધ્ય અને નવચેતનની ત્વરિત અને અવિભક્ત ભાવસંકલનાઓ સ્ફુરતી ત્હેની અસંખ્ય હૃદયગ્રાહ્યસ્મૃતિઓ હું સાથે લઈ ફરતો. એકાન્ત અને અનુકૂલ સંયોગોમાં ત્હેને તેવા જ રુપમાં પ્રદર્શિત કરવાની મ્હારી ચેષ્ટાઓએ ભવિષ્યમાં કાવ્યનું રૂપ લીધું; અને આ કાવ્યસંગ્રહ જે પ્રગટ થાય છે તે આવી ચેષ્ટાઓના પરિણામે જ.

મ્હારાં સર્વ કાવ્યોમાં તે એક ભાવના દૃશ્યજગતના વિધવિધ દ્રવ્યોના નિરીક્ષણથી ઉદ્ભિત્ ઊર્મિપ્રલાપોને માનવહૃદયના વિભિન્ન અનુભવો, તત્વદર્શનના મૂલસૂત્રો અને સ્વાનુભવની છાયાથી રચી લઈ પ્રગટ કરવાની ચેષ્ટા–અતિશય પ્રબલ હતી.

'હૃદયપુષ્પાંજલિ' એક નિર્દોષિલમારૂપે પ્રગટ થયા પછી, 'રાષ્ટ્રીયગીત' તે સમયના આન્દોલનોને અધીન થઈ લખાયું. 'સંગીતધ્વનિ' કર્તાના 'જગઅનુભવદ્વારે સરી જતા' સ્વરોસાથે સાહિત્યવિલાસિઓની દૃષ્ટિમાં આવ્યું; અને 'ઊર્મિ' પણ આજે

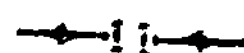
વિવેક

ત્રણેક વર્ષના અન્તર પછી આત્માનન્દના રસમયકલ્લોલરુપે મ્હારાં ન્હાનાં અને મુગ્ધ હૃદયમાંથી આકુલસ્વરે ઉભરાય જઈ ગુર્જરસાહિત્યને અર્પણ થાય છે.

ગુર્જરસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તે કેટલે અંશે ફલીભૂત થશે તેપ્રતિ મ્હારી દૃષ્ટિ નથી; મ્હને તો એ વિશ્વના અનેક દૃશ્યોથી જે સૂક્ષ્મ અને આલ્હાદક સ્ફુરણાઓ ઉત્પન્ન થઇ તે સ્ફુરણાઓ અને ભાવનાઓ જો તેવા જ રુપમાં વાચકહૃદયમાં સ્ફુરે તો તેથી હું મ્હારા કાવ્યના પ્રકાશનની અસિમ સફલતા ગણીશ.

યોગાશ્રમ,
હેરીમન, અમેરીકા.
૨૪ જુન ૧૯૨૦

સૂચી

ઉપોદ્ઘાત

હિન્દના અગ્રગણ્યતત્વચિંતક* ડૉ० સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાએ એક દીવસ મિત્રભાવે મ્હને પૃછ્યું કે, "ગુર્જરસાહિત્યમાં કયાં કયાં પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે?" થોડો સમય શાન્ત રહી મ્હેં નિરુપાયે જવાબ આપ્યો, "ગુર્જરસાહિત્ય સાહિત્યતરિકે ઓળખાવાની સ્થિતિમાં હાલ નથી. એકાદ બે જાણવા જેવા ગ્રન્થો સિવાય, આખું ગુર્જરસાહિત્ય ભાષાન્તરો, ભાવશૂન્યકાવ્યો, નવલકથાઓ અને નાટકોઆદિનું જ બનેલું છે." આ પ્રસંગને આજે થોડાં વર્ષો થયાં, પણ મ્હારો ગુર્જરસાહિત્ય માટેનો અભિપ્રાય હજી જેવોનેતેવો જ છે.

---

* "હિન્દુસ્થાનના તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો-૨ જો" (A History of Indian Philosophy, Vol. I & II; Cambridge University Press.) અને એસિવાય બીજા સ્વતંત્ર તત્વશોધનના ગ્રન્થો લખી ડૉ० દાસગુપ્તાએ પ્રાશ્ચાત્યદેશોમાં કોઈપણ હિંદીને તત્વવેત્તાતરિકે ન મળેલું માન મેળવ્યું છે. આના પરિણામે આ વર્ષમાં નેપલ્સ (ઈટલિ) માં ભરાયેલી "આન્તર-રાષ્ટ્રીય તત્વવેત્તા-પરિષદ" (International Congress of Philosophers) માં ડૉ० દાસગુપ્તા હિન્દના તત્વજ્ઞાનના પ્રતિનિધિ તરિકે એકલા જ ચુંટાયા હતા.

માનવહ્રદયની વૈવિધ્ય અને વૈચિત્ર્ય ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરવાનું જો કોઇપણ શ્રેષ્ઠસાધન હોય તો તે સાહિત્ય છે. સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટઅઙ્ગરુપ કાવ્ય મનાય છે. ગુર્જરગિરામાં સ્વતંત્રકાવ્યોની ઉણપ મ્હને એકને જ જણાય છે એવું નથી, પણ વાચકવર્ગનેયે ત્હેની ખોટ પુરી પડેલી જણાતી નથી. વેદસમયથી તે અત્યારસૂધીમાં અનેક કવિઓએ સહસ્રવિધ કાવ્યો કર્યાં છે એટલે સ્વતંત્રકાવ્યોમાંયે કોઇક સમયે ભાવનાની પુનરાવૃત્તિ થાય એ સ્વભાવિક છે, પણ એ ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરવાની શૈલીમાં પલેપલે નવીનતા અનુભવાની જીજ્ઞાસા સામાન્યવાચક માટે વધુ પડતી ન ગણાય.

કાવ્યમાટેની મ્હારી માન્યતા સહજ વિષમ છે. 'મેઘદૂત' અને 'ગીતગોવિન્દ' એ કાવ્ય, અને મ્હને તો 'વેદો,' 'ઉપનિષદો' અને 'ગીતા'યે કાવ્ય જ. જે 'રસાત્મક વાક્ય' કે વાક્યોથી ચિત્તમાં વિચાર મન્થન, કલ્પના, ભાવના અને નવચેતનાદિ જાગૃત થાય એ સર્વ કાવ્ય. એક અર્ધનગ્ન સુરુપલલનાના દર્શનલાભ પછી જે અનેકવિધ કલ્પના અને ભાવનાઓની પરંપરા ત્હેનાં સર્વાઙ્ગના અનુભવની લિપ્સા અને આત્યન્તિક લાલસાને અઙ્ગે થાય છે તેવી જ ઉગ્ર અને પ્રબલ ભાવના, તેવી જ સતત વિચારશ્રેણી અને કલ્પનાની ગ્રન્થિ કાવ્યના વાંચનથી વાચકના મુગ્ધહ્રદયમાં રચાવી જોઇએ; અને ત્યારે જ તે પદ્યકૃતિ કેવલ

શબ્દચાંચલ્ય નહિ પણ એક જ્વલન્ત, પ્રોત્સાહક અને અન્તઃપ્રેરિત કલાકૃતિની અન્તિમમર્યાદાએ પૂહોંચી ગણાય.

'રસાત્મક વાક્ય' સંગીતરુપે હોવાનો વિશેષલાભ તો ઉભયના સાયુજ્યથી થતી મૂળભાવનાની અભિવૃદ્ધિ. આથી એવું માનવાને કારણ ન હોવું જોઇએ કે, રસશાસ્ત્રના નિયમોથી મર્યાદિત કરેલા છન્દોનો, ભાવપ્રવાહને યોગ્ય વહન આપતાં, કવિ વિપર્યય ન કરી શકે. પણ આથી ઉલટું કેવલ વ્યક્તિત્વ દર્શાવવાને જ જો સ્વેચ્છાથી છન્દવિપર્યય કરવામાં આવે તો તે જેટલો આકર્ષક નથી તેટલો જ ક્ષમ્ય પણ નથી.

શ્લોકભંગ, શ્રુતિભંગ, યતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને વૃત્તસંયોગ વિષયે પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું. જ્યાં જ્યાં કાવ્યભાવપ્રવાહનો કેવલ શાસ્ત્રોક્ત બનાવવાને અર્થે જ ભોગ આપવો પડે અને કૃતિઓને નિયમબદ્ધ કરવાને અવ્યવસ્થિત અને અપંગ બનાવવી પડે ત્યાં ત્યાં અર્થ–ભાવનાને જીવન્ત રાખવાને લીધેલી છૂટમાટે કવિ સહજ પણ દોષિત નથી. મ્હારા ધારવાપ્રમાણે કાવ્યમાં અગ્રસ્થાન ભાવનાને આપવું જોઇએ, અને એ ભાવનાનું પોષણ જે વ્યવસ્થાથી વિશેષ થાય તે રીતિયે ત્હેને સુયોગ્ય વહન આપવું. ભાવપ્રવાહનો અવરોધ એ કાવ્યના આત્માનો નાશ કીધા બરાબર છે; અને આવી કૃતિઓ ગમે એટલી શબ્દમાધુર્યપૂર્ણ અને

નિયમબદ્ધ હોય તોયે તે અત્યંત શુષ્ક અને કર્કશ લાગ્યા વગર ન રહેવાની. પ્રત્યેક અપવાદનો દુરુપયોગ તો થાય છે જ એટલે આમાંયે કેટલાંક સુવ્યવસ્થિતવાક્યોની સાથેસાથે બે ચાર કડીઓ કાવ્યની લખી ત્હેને કાવ્યો મનાવવાની કેટલાક લેખકોની ખેંચાખેંચી અવશ્ય જેટલી હાસ્યસ્પદ તેટલી જ દુ:ખદ છે.

ભાવનાઓની પસંદગી માટે કવિ હંમેશ સ્વતન્ત્ર હોતો નથી; પણ એટલું તો માન્ય કરવું પડે છે કે, અલ્પકાલીન્, સંકુચિત્, કેવલ વર્ણનાત્મક અને વાચ્યાર્થસૂચકનગ્નભાવનાઓનાં કરતાં અર્વકાલીન્, ગંભીર, 'શબ્દાર્થપરિમલગહન,' ધ્વનિત અને આધ્યાત્મિક જીવનને ઉન્નત કરનારી ભાવનાઓ વિશેષ હૃદયગ્રાહ્ય અને ઉત્તેજક છે. અને એથીયે વધુ પ્રકૃતિના અગાધ સૌન્દર્યપૂર્ણ દ્રવ્યોમાં આવી ઉત્કૃષ્ટભાવનાઓનું વ્યંગ કે ધ્વનિતાર્થે આરોપણ જેટલું કઠિન તેટલું જ ઇચ્છિત છે. તત્વચિન્તકકાવ્યોમાં અગર કાવ્યોમાં તત્વચિન્તનનો ભાવ શાન્તરસના સમ્મિશ્રણ સાથે જો આ રીતે દાખલ કરવામાં આવે તો તે સુવર્ણમાં સૌગન્ધસમાન થઈ પડે. તત્વજ્ઞાનના ગૂઢવિષયને લોકપ્રિય કરવાનું આ એક સમર્થસાધન છે. આવુ ગ્રથન કવિ ટાગોરની કાવ્યકૃતિઓમાં વિશેષ અંશે આપણને જોવાનું મળે છે; ગુર્જરસાહિત્યોમાં આવા પ્રયત્નો બહુધા ઓછા છે.

સાહિત્યમાં ટીકાકારોનું સ્થાન અને કર્તવ્ય પણ કંઈ ઓછું અગત્યનું નથી. ગુર્જરસાહિત્યમાં કહેવાતાટીકાકારોનું પ્રમાણ મ્હને કંઈક હદથી વિશેષ લાગ્યા કરે છે. જેને સહજ લખતાં આવડ્યું ત્હેને ટીકાકારનું રુપ લેતાં અહિં ઘણો સમય લાગતો જણાતો નથી. ટીકાકારનું કાર્ય્ય અતિશય જોખમભર્યું તેમજ અનેક વિઘ્નોથી રચિત છે. તુલનાની સ્થિતિએ આવવાને માટે જેમ પરિક્ષકને વિદ્યાર્થીના કરતાં વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા ર્‌હેલી છે તેમ ટીકાકારને માટેયે અમુક અવસ્થા–શ્રેણી અનિવાર્ય્ય છે. અને આવી આદર્શવ્યક્તિસિવાયની અન્યસર્વ્વની ટીકાપ્રતિ કવિએ દૃષ્ટિ કરવાનીયે જરૂર નથી.

. .

ટીકા કરતી વખતે, એક ન્યાયાધીશ જેમ ત્હેના કેદીને ઓછામાં ઓછી શિક્ષા કરવા તરફ જ પોતાનું લક્ષ્ય રાખે છે તેમ ટીકાકારેયે અનાવશ્યક આઘાતો ન કરવાની હંમેશ વૃત્તિ રાખવી જોઇએ. કવિની અગોચર મનોમય ચેષ્ટા સતત એક સરખી હોતી નથી, અને ત્હેના જ ફલરુપ ત્હેની કલાકૃતિઓ પણ સર્વ્વ જ આદર્શરુપ ન હોય એ સ્વભાવિક છે. 'ગીતગોવીંદ', 'મેઘદૂતા'દિમાંયે કોઇકોઇ ભાગ ત્હેના અન્ય ઉન્નત ભાવો જેટલો આકર્ષક કે માધુર્ય્યમય નથી લાગતો. આવા અલ્પ ભાવસ્ખલનો કવિનો કંઇ ભયંકર અને અક્ષમ્ય ગુન્હો નથી.

કાવ્યકૃતિયોમાં જે ઉન્નતભાવનાઓ હોય ત્હેને શોધી શોધીને ત્હેની રસપુર્ણ અર્ધનગ્ન ભાવનાઓને સાહિત્યવિલાસીઓના વિલાસાર્થે વિશાલ રુપમાં દર્શનીય બનાવવી એ ટીકાકારનો મૂલ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. કમલના સૌન્દર્ય્યરસાનુગુણગાનનો ભોગી ભ્રમર જેમ ત્હેના મલીનપંક સાથેના સમ્બન્ધને સર્વથા ભૂલી જાય છે તેમ ઉત્તમ કાવ્યોમાંની અલ્પસ્વલ્પ ન્યુનતા પ્રતિ ટીકાકારનું દુર્લક્ષ્ય અતિ ઇપ્સિત છે. હંસ જેમ ક્ષીર નીરને વિવેકબુધ્ધિથી જૂદાં કરે છે. તેમ ટીકાકારેયે ઉત્તમ કાવ્યોથી દોષિત કિંવા અલ્પભાવમય કાવ્યો જૂદાં કરી ઉત્તમ કાવ્યોને ત્હેને યોગ્ય સ્થાન આપવું. દોષિત કાવ્યોમાં જો સૂચનાથી આવર્તને વિશેષતા આવી શકે એમ હોયતો જ યોગ્યસૂચનાઓ આપવી, નહિતો તે કાવ્યોને પડતાં મૂકવાં એ જ ઉત્તમ છે. આ સિવાયના સર્વ ચુંથણાં વાચકવર્ગમાં અરૂચિ ઉત્પન્ન કરેછે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યનેયે શિથિલ અને નિરસ બનાવે છે.

નિર્જીવદોષોને દુર્બીનની માફક વિશાલરુપમાં બતાવવાના અને તેથી પોતાના બુદ્ધિચાતુર્ય્યના પ્રદર્શનના હાલના ટીકાકારોના વ્યાપારપ્રતિ મ્હને સહજપણ સહાનુભૂતિ નથી એમ કહેવાનું હવે બાકી રહ્યું નહિ. એ સિવાય ટીકાકારોમાં વાળાઓ કરવાની વિચિત્ર પૃથા તેટલી જ આદરણીય નથી. આ અનિશ્ચિત પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે દ્વેષનું સમ્મિશ્રણ થાય છે ત્યારે તો તે

અતિશય મલિનરુપ લે છે અને ત્હેની મલિનતા અને દુર્ગન્ધ કેવલ નૂતનપુષ્પપરિમલને કલુષિત બનાવે એટલું જ નહિ પણ ત્હેની મૂલવેલી–સાહિત્યનેયે ગલિત બનાવે છે. ગુર્જરસાહિત્ય આગળ નથી વધતું ત્હેનાં અનેક કારણોમાં આ પણ એક અઙ્ગ છે.

આ સર્વ ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખવાનો હેતુ તેમજ એનો આ કાવ્ય-માલાસાથેનો સમ્બન્ધ કેવલ વિનયને અર્થેયે વધુ સ્પષ્ટ કરી શકાય એમ નથી. વાચક તે આવા દોષ છતાં યથાર્થ સ્હમજી શકશે એવી હું આશા રાખું છું. અન્તમાં મ્હારા પરમમિત્ર ડૉ૦ દાસગુપ્તાના શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર સાથે મ્હારે એટલું જ ક્હેવાનું રહે છે કેઃ–

નિખિલમનુજચિત્તં જ્ઞાનસૂત્રેન વૈર્યઃ
સ્રજમિવ કુસુમાનાં કાલરન્ધ્રૈર્વિધત્તે ।
સ લઘુમપિ મમૈતં કાવ્યવિજ્ઞાનતન્તુ
ઉપહતમતિભક્ત્યા મોદતાં મે ગૃહીત્વા ॥

વલસાડ,
૨૭ જુન ૧૯૨૪

પ્રભુ ! ત્હારો આ અકાલવિરહ

અંગેઅંગે શું જાગે છે:

અતુલ ત્હારૂં મુગ્ધ સ્વરૂપન

હૃદયવીણાએ વાગે છે.

સકલજીવન ઉદાસ કરીને.

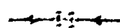
કંઈક સંગીતધ્વનિરૂપે જે

બ્હાર વહે તે વિરહ ત્હારો જ

મ્હારા હૈયામાં આપે છે.

(હૃદયપુષ્પાંજલિ)

ઊર્મિ

ઉત્સર્ગ

અત્યસ્ત પૃથ્વી—

ઉઠી સ્વઉરથી ઊર્મિ રસદસ્થૂલઉપભોગની
અનેક કૃતિ નિર્ઝતાં, મનતરઙ્ગમાળા રચી
કરી હૃદય તુષ્ટ, ને સ્વજનનેય સંતોષવા
વહી કવન મંજુલે,
ઉછાળી સ્વરસ્પન્દને
અસીમ ક્ષણકલ્પના જડે ઠરી સુકાવ્યૌઘમાં. ૬

ગુંથ્યા મનગમ્યા પ્રકૃતિલસ્મિતનમનુભાવને,
ખીલાવી પ્રતિહૃદયમાં અમૃતતર્ક ચેષ્ટામિષે,
સીંચી રસધ્વનિ, મૃદુકુસુમ એમ મેળાં કરી
પરોવી તત્વતન્તુએ,
રચન્ત મુજ માળને
વધાવું રસભોગીકાજ શુચિપુષ્પના પુઞ્જમાં. ૧૨

हशे कंइ प्रफुल्ल फुल सुरभिअभिरुचित
हशे कंइ कली अलिहृदयने शुं ललचावती
अनन्त रससागरे
विशुद्ध, अविलोल; ने
शके कयम विरोध ओध निजमूलथकी पछी ?
वहो, रसिक तोपजो विविध गन्धविलासथी. १८

उषा

मालिनी—

नहि हती जगमां हा ! शून्य आ विश्व त्यारे
विमल कनकदेही सुन्दरीना वियोगे,
कदि नहि झुरतुं शुं हिमना अश्रु ढाळी ?
सखीविण सूनी नलिनी, गाळी कष्टे तथापि
रजनी दुःखद, हा, हा ! देवीनी दृष्टि साथे
मळी निज दृग, ने जो ! ते हसे केवी होंसे ! ६

गगन कनकजेवुं देवीना पादस्पर्शे
झलकझलक थातुं; मुक्ति ना पाम्युं होये
तिमिरततिथी, उषादेवीना मृदु हास्ये,
जगत्पण दीसे छे उर आनन्द वातुं
मलयअनिलथी; ने वेलीना पत्रपत्रे,
कुसुमित कलीओ ने पुष्पनी पांदडीए,
शरमभर्युं हसी; ने भूमिये रोमकुपे
पुलकित थती-हा, हा, देवीधन्यप्रभाव ! १४

सुखदकिरणवाळी साडी विचित्र धारी,
रमत करती मेघे–पालवे आडुं जोई,
दिनमणिसह हेते, अङ्ग धीमे उंघाडी,
प्रणयमय बनेली, कण्ठ माधुर्य्यनी शी
धरी नव रसमाळा, छाब सुवर्णमां ते
मुकी गति, जगने हा ! अर्पवा केवी दोडे. २०

मम उर थतुं एथी हुंय देविनी साथे
गति दउं जगने को' प्रेम माधुर्य्यपूर्ण ! २२

सूर्य

शिखरिणी—

उग्यो त्यारे तो जो ! धमकभर्युं रागे उर हतुं;
तपी तेजे दीसे गगनपण सुवर्ण सरखुं.
अने त्यारे लाग्युं, म्हने त्यारे लाग्युं,
'कदिपण नहिं अस्त रविनो
'थशे युगान्ते वा नवकनकज्योति धीमी पडे.' ५

अहा, आव्यो मध्ये किरण तहिं तेजे शुं झलके !
महाज्योति त्यारे ग्रही पृथ्वीने रहे,
अने कंपावे ते गगनदलने स्वद्युतिबले. ८

हवे शाथी त्हेनां किरण सउ धीमां पडी जतां,
अने नीचेनीचे हजीपण वधु ते उतरतो ?
नथी ते त्हेनां हा ! प्रथम किरणो ते समयनां,
अने ते ज्योति ना गगनदलने भेदी शकती.

हवे जो, ते पहोंच्यो दूरक्षितिजकिनारी पर, ने
हशे डूब्यो त्यांथी जळधिपटने पार उतरी. १४

गयो ते ने र्‍हेनुं बल किरणसाथे सव गयुं;
वधु ना सम्भारे जगत्‌तलमां को जन हवे.
भूलायो, भूंसायो रजनी बधी, ना शेष स्मरण
रह्युं र्‍हेनुं बाकी. १८

बीज

मन्दाक्रान्ता—

केवुं न्हानुं ! जगत् सघळुं एहनुं एनीमांहि.
शुं हुं मानुं मूळस्वरूप ए ? ना, कदि ना मनाय !
बीणां अङ्गो धरी क्यम शके गर्भ विराट जेवो ?
ना, ना एवुं–तदपि नयने जोउँ ए सत्य वा शुं ?
दृष्टि होये विषम कदि तोये न कां बीजमांथी
सृष्टि बीजी नव थती दीठी. ६

के न विराटरूपे,
सृष्टि घेरी त्रणपदमहिं विकसी मूळरूपे !
ते रूपंये बीजरूप हतुं गर्भमां न्हानुं ज्यारे. ८

हा, हा ! केवुं परम सत् जे गुप्त छे गुप्तथीये,
ने उंडुं, ते अणु अणुमहिं, व्यक्त दृष्टि न देखे
तेथी लागे विषम सघळुं जे वधुं सत्यरूपे,
ने ह्येमांथी वनवन बने बीज छे एक तोये. १२

મેઘ

શાલિની—

ધારી ઉરે કો' ગતિને, સ્વચ્છન્દે
ખેલે છે જો ! તેહ વિશાલ વ્યોમે;
ને દોડે તે વેગથી સૌ દિશામાં,
જાણે કીધું નિજઅર્થે જ વ્યોમ !

ભેટે છે તે પ્રેમભાનુપ્રભાને,
લાગે તેથી, કૃષ્ણ તોયે શરીરે,
જાણે ખીલ્યું હોયની સ્મિત દૈવી !
શોભી રહેતો શ્વેત, શુદ્ધ સ્વરુપે.
આવીરીતે ખીલતો અર્કબિમ્બે;
ને જો ! ઢાંકે પેલી છાયા રવિને,
– એ છાયા ના અન્યની, છે વપુની –
લાગે તેથી તે તિમિરેભરેલું.

છોડી ત્યાંથી એ લીલા દેહકેરી,
જો, તે આવે વેગથી; શા નિમિત્તે ?

पामी जूदां हा ! परिवर्तनो शां
चुम्बे धीमे, उदधिना सलिले;
जोतो जोतो निजछाया पडेली,
—स्नेहे जाणे भेटतो होय उरे,
जूदी जूदी ऊर्मिओने रतिथी—
वारिना, जे रुप स्व, सागरे त्यां.
जो, जो ! एवी रीत क्षितज पहोंच्यो,
ने त्यांथीये दूर जातो दीसे ए— २२

नीचे आवी त्यांथी उंचो च्हडे छे,
लीला एवी केम कोंथी कळाय ! २४

क्षितिज

वसन्ततिलका—

ए दूर शुं नभ अने दधि एक थातां,
के झीणी रेखसम कैंक बीजुं जणाय?
वा दृष्टिनो कदि न होय शुं दोष तेथी
लागे म्हने गगनने जल एक थातां?

शुं ए हशे मिलन दैवी, न मानवीथी
उकेली ए कदि शकाय, विना गये त्यां?

हा, हा! म्हने स्मरण छे—
त्यां तो जतो सुरज म्हें गतकाल दीठो,
शुं तेह्ने खबर त्यांनी हशे कशीये?
शुं त्यां गयो जन फरी शके आवी आंहि;
ने तेम तो सुरज ना कयम भेद खोले?
ना भेद ए क्षितिजनो जन खोलशे शुं,
वा त्यां जई खबर को' फरी लावशे ना

के, ‘ ए जणाय क्षितिजे नभ एक थातु
‘ ते सत्य वा क्षणिक भ्रान्ति न चित्तकेरी’ ?

शुं पृथीये हजी वधु दूर कैंक होशे,
के एज छे नयनने सड जाणवातुं ?
मुझातुं हुं नयननी न्यूनता गणीने,
भेदी न जे पट शक्यां, अह ! तो करुं शुं ?

ना जोयुँ त्यां जई किंवा न को’ मर्म्म खोले
के ‘ त्यां रह्युं क्षितिजमां नव शुं भरेलुं ! ’

न्हानी कली

शिखरिणी—

दीसे न्हानां अङ्गो, तदपि कंई माधुरी भरी छे;
हजी ना दीठुं आ जगत् सघळुं तोय हसती. २

हती न्हानी ज्यारे हजीपण वधु आथी प्रथमे,
नहि ए शु ं जाणे निजजीवन निर्मायुं प्रणये;
'दिनेदिने म्होटी विकसित कुसुमे थई पछी
'भरेलुं पोतानुं मधु भ्रमरने ए ठलवशे;
'अने मोहे जेथी भ्रमर सउ एवा परिमले
'प्रकाशे किन्तु, ए क्षणिक रमतो सौ नकीनकी!' ८

उगे, खीले, फुटे, भ्रमरसह हेते रमी लीये;
अने ते उगेली, घडी स्थिति धारी,
क्रीडा कर्तां कर्तां, मधुरकली न्हानी विरमशे.
अने त्यारे त्यारे – १२

हती ना पूर्व्वे जे कदि नहि हती ते थई जशे
अने स्थिति रहेनी क्षणिक नव को' याद करशे! १४

सन्ध्या

मन्दाक्रान्ता—

सन्ध्याभानु गगनतलमां मन्द ज्योति प्रसारे,
ने भेटीले नलिन, रजनी गाळवी छे वियोगे.
थातां छुटां प्रियहृदयथी होय ना रक्त नेत्र
तेवीरीते दुःखीहृदयनो सूर्य्य जो अस्त थाय. ४

धीमेधीमे निजगृहपति आवतां पंखीओ त्यां
विश्रान्तिना गभीर उदरे शान्तिमां शान्त थावा. ६

शालिनी—

पीळी राती ज्योति निलाम्बरे शुं
गुंथी लेती प्रेमना भग्नचिन्हो—
मित्र थाता आशतंतु द्रवी जे
क्षितिजे ते, भेख वैराग्य माटे ?
के ना होये छाव सुवर्णनी जे-
मां मूकी शान्तिना पुष्प मृदु,

सन्ध्यादेवीअर्पती होय् न सूर्य्यें
वञ्छि त्हेनी क्षेम रात्रि–गतिने ! १४

वा ना तेथी भेद उंडो रतिनो
होये मुग्धाहार्दने जीतवाने
वियोगे ! १६

मालिनी—

अधिक रसद तेथी गुप्त चेष्टा रतिनी
गगनपट रहीने शून्य कासार पूरे
नवीन विषम ऊर्मिथी. शशी अभ्र ढांकी
पट करी, मृदु हास्ये, फेंकतो शुं कटाक्ष
रतिमय कुमुदीने, सूर्य्यने आद्रपूर्ण. २१

नभरही रतिकेली स्थूल उप्भोगवाने
प्रतिक्षण अवनिशुं आवत्ता शुद्धअंशु.
जगअनुभव जूदा वद्ध ते अंशुओना
नव नव प्रतिदृश्ये एक होये तथापि,
हृदय विपम जेवां. २६

મત્સ્ય

અઞ્જની ગીત—

ડૂબી તોય નહિ ભીંજતી આ
દેહ અદૃશ્ય રસસાગરમાં,
જ્યાં ઊર્મિ ખંપ્રતિ ઉછળતાં
વેરે વારિને. ૪

ઊર્મિ શિખ ચ્હડી પડતાંયે
લેશ ન લેપન અઙ્ગ જણાયે,
વિંટાતું વારિથી તોયે
જૂદું જો! લાગે.
જો, નિધિનીરમાં ભેળાતું,
રસવમને સુરસ ઉર પાતું;
પીતું તોયે
તૃપ્ત ન જો, જો! એ ઉર છે કેવું!
ઉર વિશાલ ધરન્તુ દેહ એ
સૌ વિચિજલમાં ફરતું રહે,

मत्स्य

फरतुं ने जोतुं –
तोये ना भेद धरे रूपे. १६

इन्द्रवज्रा—

ते रूप जुदुं न रहे विचिथी
जे पोषतां स्थूल स्वरूपतत्वो;
तोये रही भिन्न जलपद्मजेम
साधे पछी अन्तिम हेतुने ते. २०

जलधोध

वसन्ततिलका—

आ जो वहे गिरिथकी जलधोध कारी,
नीचे धीमे उतरतो – मूळथी न एवो ! २

त्यां ए हतुं झरण न्हानुं मृदु रतिनो
जागृत भाव करतुं, रस निर्मले हा !
केवुं ? अहा, त्यजी तहिं निजजातिने ते,
निर्दोष रूप-शुद्ध बाळपणुं मूकी; ने ६

जो, जो ! थई सरित नारीरूपे पछी ना
ते भावशुद्ध, यदि मोहित तेह करती,
ने स्त्रीचरित्र सघळां भजवी:-तरङ्गे
नर्तन धीमुं, कुजितगान रवे करन्ती,
ने चक्रनाभी रविस्पर्शे हसी बतावी,
जो ! ते हरे मन— १२

અહા ! મૂકી એ વધું, તે
છે આ વન્યો પુરુષ – હા, જળધોધ કેવો
ગમ્ભીર વ્હે, ભયરચિત ન મૂળ એવું !
છે રૌદ્રરુપ–કદિ બન્ધુ ન કાળકેરો
વ્હેના બધા ગુણ ગ્રહે જળસ્થૂળરુપે !
ને એથીયે ગભિરનાદ કરે ઉછાળી
વારિકણો, કદિ કદિ કરી વન્ધ ત્યાંની
ક્રિયા બધી, દૃગથી ગોપન રાખવા, ને
પાષાણ ભેદી–કદિ ત્યાં અહ ! ત્યાં અફાળી
તે ધોધના જળચરો, રમતાં સ્વચ્છન્દે
ને લેશ ના ભીતિ કળી હૃદયે વહેતાં.

મન્દાક્રાન્તા—

ખેંચે સૌને નિજબળથકી, ઉર ના પ્રેમ, વા તો
ભીને વ્હેનું જળહૃદય હા ! ગુણશું વજ્ર જેવું ! ૨૪

જાતિ જૂદી, રુપ ગુણ જૂદાં, મૂળમાં એક તોયે.
કેવો કારી ? અમળ પ્રથમે,
કથી નહિ શકું— ૨૬

कमल

शिखरिणी—

खीले पेलुं जोने, कमल रविना शा किरणथी,
अने तेथी पेलो रविपण हसे जो, नभविषे!
हशे एवुं ते शुं कुदरतमांहिं जे खीलवतुं
कदि खीले जे ना विधविध उपायो अति कर्ये!
हजीतो ते उगे कनकमयज्योतिर्किरणथी,
तहिं वीजां खीले सुवधुकमलो जे रही गयां. ६

अहो! तेवे केवो भ्रमर उडतो त्यां लटी पडे,
अने केवां पद्मो रसिकअलिने चुम्बन करे!
वळी शुं ए? हा, हा!—
हवे केवो धीमे नलिन'पर ते भृंग भमतो!
अने तेवी रीते,
भूली पहेलांने ते
खरे, भेटी लेतो सउ कमलने निज गणीने.
अहा! केवां हेते नलिनपण खोले हृदय, ने

વળી ચુમ્બે પાછાં, કરી ક્રીડા હેતે
રસમય બની ત્યાં ભ્રમરને. ૧૬

અરે, કેવાં જૂઠાં પ્રણયીહૃદયો જે કમલશાં
ત્યજી દે પોતાનાં રવિસમ પિયુને સહજમાં ?
અને તેયે કેવું ? –
હજી તો તે આભે કનકમયજ્યોતિથી ઝલકે,
છતાં ત્હેની સ્હામે, અરે, ત્હેની સ્હામે
હૃદયપટ ખોલે ભ્રમરને ! ૨૨

મ્હને લાગે ત્યારે જગતરતિ જોતાં કદિ કદિ,
રહી શંકા તોયે, 'હશે શું એવીયે
કુદરતતણી રમ્યકૃતિ ના,
કરાવે જે આવું–પ્રણયીઉર ચાહે ન કદિ જે.' ૨૬

हृदय

हरिणी—

हृदय मम आ कुदे शाथी? न जाणुं वीजुं वधु
पण जलधिनी ऊर्मिओस: हशे कुदतुं कदि,
मिलन करतुं छन्दोरूपे, मिळावी स्वताळने.

स्हमजी शकुं ना उंडा भावो कदिकदि स्फुरता:
पलपल नवा भाव स्फुरे-वधुं स्हमजुं कयमे?
ममहृदय हुं जाणुं तोये वीजां वधु जे हशे
कयम करी उकेलुं हुं भावो ऊंडा ते उरना,
निजहृदय जे पूर्णरीते हजी स्हमज्युं नथी!

विधविध पडे चित्रो एमां, अने गत्कालनी.
छवि पण रही साथेसाथे; बधुं उकले कयमे?
अहह! तदपि दृष्टि पामुं सउ उर निरखवा,
वळी कदि मळे कुंची जेथी उरो सउ खोलुं हुं-

विषम, नव ने उंडा भावो अहा! सउ जाणतां
रुदन करुं के हास्य त्यारे? कशुं स्हमजुं न हुं!

पर्ण

वसन्ततिलका—

जेवुं विचित्र जग आ अह! तेवुं पर्ण,
ने एथीये हजी वधु रुप एह केरुं—
गुंथायलुं विविध न्हानी नशोथी झीणुं
सुरङ्ग जे हरितथी मन खेंची लेतुं.

आव्युं, हती कुंपल, एवी अनेक जाति
शोभन्त वेली सुखदानवपल्लवोथी;
रातुं हतुं, जतुं रह्युं, लीलुं ते बन्युं, जो!
पीळुं थयुं-हजी कंइ परिवर्तनो छे?
हा, ते पड्युं, तुटी पड्युं, नव ते जशे शुं
जे डाळीए प्रथम ते लटकी रह्युं 'तुं?

त्यां ए हतुं प्रथम केवुं सुखे रमन्तुं;
उंचे रही ध्वज बनी जय विश्वकेरो,

मन्दाक्रान्ता—

धीमे धीमे फरफरी अनिले, करी नृत्य हा, हा!
जो केवुं ते सुरजकिरणोथी हसे स्पर्श थातां! १४

जाण्युं कोणे परण पण ए तुच्छ जेवुं जणातुं

शार्दूलविक्रीडित—

छे आ विश्वथकी विशेष गूढ, जेमां वधा नियमो छे? १६

प्रभाकीट

वंशस्थ—

मृदुमृदु तेजनी अंशु वेरतो,
क्षणिक स्थिति नहि धारतां उडे;
हृजीय जो! अन्य सूतेजराशिने,
मुकी प्रभा निज, जगे ऍ शोधतो. ४

कदि न जाण्युं, 'निजमां प्रभा ज छे,'
न वा वन्युं एम कदापि होय के,
'महा बीजी ज्योति विशेषशुद्ध, ने
'प्रपूर्ण, छे भिन्न यॉ शान्त, दिव्य ते.'
अने पुरुषार्थ करे—
अहा! जडे
कयमे करी, जे भूली रुप, शोधतो
बीजुं जगे; ते कदि ना कदि जडे?
-न एम तो पछी थशे शुं कीटनुं? १२

तहिं पछी विद्युत शुं क्षितिजमां !
मींचाइ तेथी नयनो जतां हतां;
खुल्यां क्रमे अन्तरचक्षु दिव्य, ने
भूल्यो प्रभाकीट विमोह अन्यनो. १६

अने कंइ बोध थयो गणी, डरे
लज्जा प्रभाकीट धरे स्वभूलनी. १८

कोकिल

उपेन्द्रवज्र-वसन्ततिलका—

ए वृक्षडाळे छुपी कोण बेठी,
ने शब्द मीठा थकी विश्व पूरे ?
जो के जगे शब्द अनेक स्फुरे,
ना एसमा स्वर कदिपण सांभळ्या म्हें.
हा ! ए स्वरो कैंक ऊंडा जता, ने
तेथी वधु जागृत चित्त थातुं;
–जाणुं न केवा मनभाव स्फुरे
तोये म्हने जगत् आज रसिक लागे.

शुं ए हशे स्वरप्रभाव कदि न एनो
के चित्तमां नवीन कोइ विकार जागे ?
वा दूति ए सदननी न शुं होय तेथी
जागे रति आज विशेष म्हारी ?

–हा ! ए उडी, छुपी मूकी निज डाळीने, जो !
ने बेठी पाछी वधुमोरभरेलीडाळे;

ते आम्रवृक्षपण शोभित तेथी लागे,
ना जोड विश्वे कदि होय येने ! १६

वसन्ततिलका—

छे श्यामअङ्ग तदपि द्युति एह ना शुं
केवी गमी मदनने उर खोलवाने ? !
ने एवुं तो रस कदि सउ भेद जाणे
के 'श्याममां कंइक उज्ज्वलता रही छे,
'ने छे बधुं विषम सृष्टिविषे गुंथेलुं ?' २१

हरिण

मन्दाक्रान्ता—

दोडे वेगे, रव श्रवणमां कैंक झांखो थतामां;
विणासुरो रस हरिणनी ईन्द्रियूने पोषनारां.
जाणे ना क्यां गति निज थती, हेतु शो उच्च त्हेमां;
लोभायुं जे हृदय विषये अन्यने देखतुं ना!
घेलुं उभुं रसमय बनी, नादमां लीन थै, ने
चाल्यो वेगे समय वहतो, ते न थम्भे जराये.
ना आवे ते फरी कदि पछी, सुख के दुःखनो वा;
सम्भारे जे गतसमयने, मुर्ख शुं मानवी ना! ८

केवुं, केवुं तन्मय बनी ते रह्युं? ना कदिये
छोडी त्यांथी जई शके कहीं नादना लोभथी ते.
एवे द्वेषी दूरपथथकी बाणको' गुप्त छोडे,
ने विंधाये हरिण कुमळुं गानमां लीन जे छे. १२

अनुष्टुप्—

चंचळ नारीना जेवां डोळातां दीनलोचने
जूवे पारधी ने विश्व द्वेष, राग निर्दोषथी.

મહાયત્ને ગૂંથી આશમાલાને દિન-સ્વપ્નમાં
જૂવે છિન્ન થતી દૃશ્યે ત્હેનું વિહ્વળ મૂકહાર્દ.
સ્મૃતિશ્રેણી આયુની ને વિશ્વની લીલા સ્મરી
સમ્મોહ, નૈરાશ્યથી થયેલાં રંક લોચનો,
અન્તિમ્ દૃષ્ટિપાતે લઈ વિદાય વિશ્વની, વીડે
જીવનશેષ નિશાન્તે, શોક-આકુલ શાન્તિથી. ૨૦

મન્દાક્રાન્તા—

શું જાણે તે 'ક્રુરકર મહાપારધીનો છુપો રહી,
'નિત્યે વિંધે હૃદય કુમળાં ના દયા લેશ ત્હેને.' ૨૨

बुद्बुद

वसन्ततिलका—

ना ए हतो प्रथम वारिपटे स्थितिमां,
ने ना जरा नयनचित्र बन्यो हजी तो-
ये ते रह्यो गभिर, गोपन, शुद्धरूपे
वारिउरे, विमलरास कदि रमन्तो,
ने पूछतो स्वजन जे अधिकां शमन्ता
ते वारिना उदरमां स्थिति निज धारी
के 'त्यां रहुं जलतले नव शुं भरेलुं?' ७

आवी तहिं समीरनी लहरी नवीन,
ने जोयुं त्यां जगत् चित्रविचित्ररङ्गे
पूरेलुं, जे उरकुतूहल आजसूधी
जोयेलुं ना नयन निज थकी कदापि. ११

जोयुं, फर्यो जलपटे भमतां रमन्तां,
बीजी वधु हजी छवि पण जोइ मोहे,

ने 'चिर हुं' गणी, 'स्थितिपण चिर' धारी,
जो ते रमे जलपटे – अह ! नाश पाम्यो ?!
ना, ना वने !
पण खरेखर तेम, आ तो
देखाय ना जलपटे वधु ते भमन्तो;
ने वारिनी नवीन ऊर्मिथकी गयो ते
जेथी वन्यो प्रथम हा, शमी ते गयो, हा ! १९

निमेषमां सउ वन्युं: गणुं एक वे त्यां
क्रिया वधी शमी. लउं सत् ए वधुं शुं ? २१

मधुकर

मन्दाक्रान्ता—

आव्यो उडी मधुकर तहिं पुष्प जेवुं खील्युं के,
ने चंपायो उदरपटमां स्निग्धताजीकलीना;
भेटीभेटी रस सउ पीतो, तोय ना तृप्त दीसे,
तेथी उडयो कुसुम नवलुं भेटीने तृप्त थावा.
—रीझ्यो ना ते, मूकी त्हेने
स्नेहे जूठो जो! ते बेठो
नवीन कलीने गुञ्जतां कैंक कहेतो;
ने जो! त्हेने प्रणयरवथी केवीरीते मनावे!
स्नेहे व्हेली, घेली पेली
कुसुमकली जो! विकसे उर खोली;
ने त्हेमांथी भेटीभेटी
रसकस पीये—उर ना तृप्त तोये.
जो! ते उडयो वळी त्यजी, बीजी को' कली शोधवाने:
एवीरीते जीवन-दिनमां पुष्पने शोधतो रहे! १४

तेवे आवे नवभ्रमर त्यां पुष्पने सुंघवाने,
ने भेटेलीकलीउपर ते वेसतो पूर्णहोंसे.
जाणे ते शुं 'निजकली हती पूर्व्वमां अन्यनी को',
'ने ते खोले उदर सउने भेटवा स्थूलस्नेहे?'
जो! आवुं कहे कथन कदि को', मानशे ते न साचुं;
बन्धायो जे कुसुमकलीए जोई वीजुं शके ना!
तेवी रीतें, ना त्यां को'ये
कहेवा पेली कुसुमकलीने 'भोगी त्हारो जूठो छे,
'छोडी त्हारुं तन, जई पछी भोगवे अन्यने ते.'
माने ते ना, वन्ने सरखां
स्नेही ना पण कासी छे जे
भूले स्थूले, रति नहि उरे शुद्धअद्वैत तेथी. २९

हा, हा! तोये
तन्मय वनी, भ्रमर मधुने चुसतो केवी होंसे?
ना विसारे कुसुम कदि को'–सर्व्वने भेटी लेतो.
साचो प्रेमी कुदरततणो भृंग ए दीसतो, ने
पापीजेवो शुद्धहृदयनो, सत्यनीति वतावे?! ३०

शिखरिणी—

क्षमा शीखी लेजो प्रणयीहृदयो आ भ्रमरथी,
अने स्हेनांजेवां प्रीतिमय बनो आ जीवनमां!!
न इच्छो एवुं तो कुदरत, सउने निजबले,
करे पोताजेवां अकुदरती बीजी नीतिथकी. २४

रुदन करवुं योग्य छे शुं रही अहिं एकलुं ?
—वधु रुदनथी छे बीजुं शुं ? उरो हलकां करे !
पण जलद ना तेथी तोये हजी हलको नभे. १६

हृदय मम आ जाणे को'दि जवुं पडशे म्हने:
कवण रडशे दुष्वियोगे तहिं पछी विश्वमां ! १८

જલધિ

માલિની—

ચળકચળક થાતું આ બધું ક્ષેત્ર શાતું?
વિષમ ન અહિં કાંઇ, એકરુપે છવાયું.
ગગનપટસૂધીમાં એહનાં અન્યરુપો,
–જલધિ ન કદિ હોયે? – હા, યદિ તેજ ક્યાંથી?
કનકકિરણ નાચે જો! પટે ઊર્મિઓના,
જલમહિં રહી જ્યોતિ – હા, ન શું જ્યોતિનો એ! ૬

ચંચળા—

તેજના મહોદધિમહિં ભર્યું સુવારિ આ
તેજથી પ્રકાશતું, સ્વવીચિએ વિરાજતાં;
ઉછળે અનેકરુપ વારિ છિન્નભિન્ન થઇ
ઊર્મિશિખરે ચ્હડી, ગતિ હજી ઉંચી કરી.
ઉચ્ચ લ્હેરી કો'ક ને વણી ખરી નીચી બધી;
વારિ તોય એક છે, ન ભેદ મૂળમાં રતી.

દીપજ્યોત ભિન્ન છે, ન સૂર્ય્યના પ્રકાશથી:
તરઙ્ગ તેમ ભિન્ન છે, ન વારિ સાગરે કદિ. ૧૪

મોજું એક લાગતું ખરી જતું ક્ષિતિજમાં,
મૂળ ત્યાંનું ત્યાં છતાં જણાય દૃષ્ટિ ભેદમાં.
વાવિકારથી થતી ગતિ દધિપટે ખરે!
સૂક્ષ્મચક્ષુથી જણાય – ના કદિ બીજીરીતે.
જો! વ્હણે અનન્ત એક ઉદધિવિષે વસી
ચિર ઊર્મિ ઉઠતી સ્વવારિથી ફરીફરી.
ઉઠી એક દિશથી બીજી દિશાસુધી ભમે,
તૃપ્તિ પામી રૂપથી, સ્વરૂપમાં પછી શમે.

ઉપજાતિ—

શમી પછી તે જળમાં મળે છે,
અગાધ તે સાગર જ્યોતિવાળા
ના તે જ ઊર્મિ ફરીથી પ્રકાશે,
ના રૂપ ત્હેનું જ ફરી બને ક્યાં! ૨૬

હા, હા! વધું શું? અહ—
તે ઊર્મિ જે એક સમે હતી, તે

ધારી સ્થિતિ નિજ ક્ષણિક, પાળી
ઉત્પત્તિસ્થાને લય પામતી, ને
અંશો યથા ભિન્ન થઇ જતાં ત્યાં. ૩૦

ઊર્મિસ્થિતિ જે ક્ષણ ભાસતી'તી,
વિકાર વા સત્ય કહો ગમે તે !
તે તે સ્થિતિ લુપ્ત થતાં, તત્ક્ષણ
ભેગી થતી સાગરવારિસાથે.
ત્યાંથી પછી જૂથ જૂદું થતામાં
ભેળાય જાતાં ભિન્નભિન્ન થઇને
વારિકણો, જેથી બન્યું હતું, તે
સ્વરુપ જૂદું રુપઉદધિમાં. ૩૮

જો ! તે કણો કેમ મળે ફરીથી
જે ભિન્ન થઇ દૂર ગયા હતા તે ?
– હા ! તે ક્ષણે ઊર્મિ બીજી થતી'તી;
ના, ના, કદિ રુપ તે મૂળનું છે ! ૪૨

અગાધમાં એક સ્વરુપનાં, ને
સમાન આકર્ષણ ધારતાં જે

તે ભિન્ન તત્વો, સ્વઅનન્તતામાં,
કો'દિ રહે ભિન્ન મળ્યા પછીયે?
અનન્તતામાં મળી લીન થાતાં,
સ્વરુપનું ઐક્ય ફરી શું થાયે?
ના તે કણો કો'દિ મળે ફરીથી!
—જે દૃશ્ય તે જૂથ જૂદાજૂદાનાં.

વસંતતિલકા—

એવાં થતાં અધિક જૂથ ફરીફરી ત્યાં,
ને દૃશ્યરુપ પછી, તત્વ સ્વ મુક્ત થાતાં.
તે ભાવિનું જીવન, મુક્તિ થયા પછીયે,
અંશુરૂપે કહિંકહિં કદિ દૃશ્ય થાતું.

હા! મુક્તિ ત્હેની રુપથી—નવ તત્યથી, ના,
કેમે શકે જલ જૂદું નિજ વારિધિથી?
તેવું જ તે જલ રહે સ્થિર શાન્ત ક્યાંથી,
જ્યાં ગુણ છે ગતિ? ક્યમે નિજઊર્મિઓથી
તે નિધિ, પૂર્ણ, ગતિમાન, અનન્ત ર્‌હેતો?
તો બન્ધ મુક્તિ વિચિની પછી ક્યાં?—

आकाश

शिखरिणी—

उंचे जोयुं म्हें तो नयन मम ना त्यां ठरी शके,
अने मींचाइने जगत् सघळुं शून्य करी ले. २

अहा! तेवे दृष्टि सुरज'पर म्हारी पडी पछी
मींचुं नेत्रो त्यां तो कनकमय को' तेज झळके.
वळी उंघाडीने जगत्'पर मांडुं नजर त्यां
बधे बिन्दुरूपे अगणित रविशा नभ दीसे!
हशे साचा वा ना गगनतलना ए रवि बधा,
तथा तेथी बीजा बधु नभमहिं सूर्य्य वसता? ८

मन्दाक्रान्ता—

रूपेरी छे जगत् सघळुं चन्द्रना खीलवाथी,
ने लागे छे रजनीमहिं सौ शीत ने श्वेत तेथी.
जो के पेलुं कनकमय ना —
आभ छे ते ज तोये

संगे रङ्गो विधविध दीसे, शुद्ध छे तेथी एमां.
ने त्यारे हुं
देखाये जे सत् कदि गणुं
नयनथकी जे लागतुं जेवुँजेवुं;
तेवुंतेवुं चिर कदि न रहे –
गगनपण हा! मातुं त्यारे हुँ केवुं? १७

हरिणी—

रजनिमहिं ना चन्द्र त्यारे
तिमिरथकी जे काळुंकाळुं नभे सउ लागतुं,
नहि नहि हतुं पूर्वे एवुं, रविथी प्रकाशतुं.
जगत् तहिं तो दिव्यज्योते छवाइ रह्युं हतुं:
–नयनपण आ खूल्लां तोये हवे नभ श्याम कां?! २२

मन्दाक्रान्ता—

रुपेरी के कनकमय ना, नील के श्याम ए ना,
जे दीसे छे त्रिपम नयने दोष ए दृष्टिनो शुं?
शुं त्यारे ए वर्ण नभनो कोइ जोई शक्युं ना,
ने तेथी सौ कथन नभनुं बोलता जेम फावे! २६

शिखरिणी—

मपाये ना ह्वारुं उदरपट को'थी जगत्‌मां,
न वा कूहेवाये के अगणित वधु शुं चीज धरे?
न को' जाणे ह्वारुं रुप अणुअणुथी वनी शके,
अने खाली खाली जगमहिं वसे तुं निजरुपे?
उंचे जेवुं र्‌हे तुं अहिंय पण तेवुं रही शके,
तथापि नेत्रो ना विषम सघळुं ए कदि जूवे! ३२

हशे पूर्व्वे तोये, न जाण्युं त्यारेये—
स्थिति ह्वारी जाणी जन्‌म धरतां म्हें जगत्‌मां,
अने आजे जोउं, टळी भ्रान्तिने हुं
तुज स्वरुप म्हारां नयनथी.
छतां लोको कूहे छे 'तुज जन्‌मपूर्व्वे पण अरे!
'हतुं ए तो एवुं; वळी र्‌हेशे एवुं तुज गये'
अने एवुं जो तो तुज स्वरुपनो नाश कदि ना
थशे शुं विश्वे? ने अमरपद ह्वारुं चिर रहे? ४०

हुं तो ह्यांथी बेठां तुजस्वरुपनुं वर्णन करुं;
हशे, थाशे एथी अधिक मधुरां तुज वर्णन्‌नो

तथापि एथी शुं ?
हशे शुं साची ए जडमनतणी स्वकल्पना ?
अने खोटुं बोले तदपि तहिंथी कोण कथशे
'अरे ! ए खोटुं छे, मुजस्वरुप जूवो नयनथी ?!' ४५

प्रतिबिम्ब

वसन्ततिलका—

ना, ए न हुं! पण कदि मुजजेवुँ लागे
ए शुं? नहि अहिं कंइ पण द्रव्य बीजुं
के तेहतुं रूप गणुं? न शुं भ्रान्ति म्हारी?
ना तेम–जो, रूप हले जरी हुं खस्यो के,
ने आ हस्युं पलकमां हजी हुं हसुं त्यां. ५

शुं ए बधो भ्रम? कदि मन मानतुं ना,
तोये उठे स्वर कदिकदि, 'ए न साचुं
'जे ना धरे स्वगुण को'पण चित्रजेवुं-
'शुं ए हशे जड? छतांपण केम चाले?'
शंका वळी घसडी उर कल्पनामां
'ए भेद छे जलमहिं! मूळमां कशुं ना,
'ने चित्र ए नयनदोप, न सत्यछाया.
'मोहे जणाय प्रतिबिम्बसमुं पछी ए?'
भ्रम ए बधो–मन शम्युं; नव वाणी. १४

ज्यांज्यां कदि जलमहिं करुं दृष्टि त्यां त्यां
आवी उभे, नयन जोई शके न मार्ग;
ने जोउ त्यां ममक्रिया, रुप, गुण, चित्त
म्हारुं, जले दृगशुँ भेद बने तथापि ! १८

शुं मानुँ हुं असत् ए? मुजजेवी त्यारे
क्रिया बधी क्यम करे? वळी सर्व्व स्थाने
आवी उभे क्यम करी, मूळ एकरुपे?
ने जोउं आ नयनथी पछी ए बधुं शुं? २२

वेली

शिखरिणी—

हती न्हानी त्यारे शरण पण पोतातणुं दीसे;
वधी तेसाथे शुं निजशरीर तेवीज स्थितिमां
रहेशे ? ने तेथी प्रिय इतर विकासअर्थे,
अने उंचेउंचे वळगी रहीने आभ अडवा,
तथा पोताना सौ मधुरगुण दृश्ये खीलववा,
वतावी वेलीये रसजगतनुं अर्ध्धअङ्ग छे,
हवे शोधे जो ते निकट, दृग मांडी, हृदय को'. ७

अहा, पूछे ते त्यां मधुररवथी, वृक्ष वळगी,
उगेलां पासेनां "गृहण करशो रंक उर आ?"
न बोले त्यारे ते वट, वचन मानी अणमूलां,
न वा धार्युं मौने अधिक उर आकर्षुं प्रियनुं.
मृदुवेली तोये शरम भरी स्नेहे कण्ठ वळगी
मनावे व्हालांने "प्रिय! वचन बोलो स्मित करी
'हुं छुं त्हारो ने हा! प्रिय ममतणी तुज जगमां!'

"पत्नी वत्ने साथे, धरी पथ ज अद्वैतरतिनो
"वधी शुं, ए शुं ना हृदय गमतुं प्रिय तुजने?" १६

दीसे नेत्रे तेवां
हतां जूदां देहे, रसिक जगनां अङ्ग अरधां
थतां साथे केवां भूली जई बन्यां एकरसमां! १८

कुसुम

शिखरिणी—

हतुं न्हानूं त्यारे ‘कली हजी’ कही लोक त्यजता;
थतां म्होटी आजे ‘कुसुम मधुरूं’ बोली, हसता
वधे पासे लेवा, अधीर बनी ‘बीजा लइ जशे,
‘तथा र्‌हेशुं विश्वे रसविहीनसाक्षात्पशुसुं !’

खील्युं त्हेनीसाथे परिमल मधु विश्व प्रसर्यो;
वहे छे नित्ये ते रसिक उरने शोधी मळवा.
नहि तेवुं त्हेने, हजी तेवुं त्हेने
हृदय रसभीनुं कहिं मळ्युं,
अने शोधे मिथ्या ! अहह —

मन्दाक्रान्ता—

खीलेलुं आ कुसुम कुमळुं एम ने एम जाशे !
सुगन्धे ते हृदय ळळतां शोकभीनुं छवाशे.

‘खीलेलुं हुं’ क्यम स्वमुखथी मुग्ध ए सर्व्व क्‌हेशे ?
छुपावी क्यां कनकसम आ देहने राखी र्‌हेशे ?

वेली ध्रूजे मलयअनिलथी, पुष्प तेथी खीले छे,
त्हेने सींच्ये रससुफलदा विकसे पूर्णहोंसे,
– एकान्ते निर्जन शुं अरण्ये ते वृथा नष्ट थाशे;
मालाथी शुं प्रणयहृदये ना कदि ते भीडाशे ? १६

मिथ्या त्हेनुं जीवित जगमां ! ना हजी प्रिय लाध्यो
तेथी झूरे शीतहिमकणे, उर ना अश्रु ल्होवा.
को' ना कहेवा "रुदन प्रिय शां ? हुं छतां विश्वमां छे
"एवुं ते शुं नहि कदि त्हने उर संतोप आपे ?"
ने मुंझाये; कही नहि शके – कोण छे सुणवा त्यां;
छे स्वार्थी सौ ! रस नहि सींचे वेलीने पोपवा, ने
दोडे लेवा परिमल मधु, उरशुं स्नेहसूनां.
वेली विना रही क्यम शके ?— २४

तेवेतेवे मधुकर मधु आवता गन्धमिपे,
जूठा स्नेही रस लइ उडे; चिर ना एकरुपे
र्हेता साथे तन्मय बनी, २७

पंखीडुं

शार्दूलविक्रीडित—

भेदी कोष अदृश्य-जे कृति कदि
ना शून्यथी ऊकले
जूवे ते अवनिप्रभा, त्यजी हती
जे कोषमां व्यापती;
जे जे वर्ण विचित्र गर्भ दीसता
ते ते वधा दृश्यमां
देखी मुग्ध थतुं, नहि स्हमजतुं,
'शुं ए वधुं सत्यमां?' ४

आभे उज्ज्वल को' अधिक भूमिथी
ज्योतिद्विरूपे सजी
जोई, आश विशेष उन्नतिविषे
व्यापी रतिथी, पछी
जो! उडे नभ दिव्यज्योतिरचित –
स्वानन्द हेतुप्रति

मूकी निज निवास क्षुद्र रसनो,
पांखो प्रसारी पूरी. ८

'वच्चे श्रेणी नथी शुं?' एवुं वदतुं
ते पंखीडुं उडतुं
धारी उर अमोघ आश; बळथी,

अज्ञनी गीत—

जो! उडे आभे आनन्दे
वणभीति, परनी परवाने
त्यागी, राची, म्हाली सुखे
पंखीडुं केवुं! १४

मुक्तिने शाने ते शोधे,
रहेतुं जे मुक्तिमां नित्ये?
आनन्द् ए मुक्ति-हेतुने
जीवनमां जोतुं. १८

बन्धन लेश न सांखी शके ते
–जे नीम्युं ना त्हेनेअर्थे,
आहुति आपीने त्यारे
मुक्ति ते लेतुं.
ना ईच्छा छे त्हेने कां'ये,
ईच्छा होये तो आनन्दे,
जोवाने स्वगुण ते ऊडे
जोतुं, जग जोतुं ! २६

आत्मप्रतिभा शी चमके छे
नेत्र विशाल अने कृतिमांये;
त्यांथी ते निज गुण प्रसारे
स्वच्छन्दे व्हेतुं. ३०

तारक

मन्दाक्रान्ता—

चाल्यो भानु क्षितिज’परथी रोप के होंसथी वा
जाणुं ना ते, तदपि दिसती झीणी रेखा रहेली
पीळी राती क्षितिज’परने दूरये त्यांथी आभे
गाढी पहेलां, जरीजरी धीमे आछी थातां मळी ते
उंचाउंचा गगनपटमां, होय ना चित्र लेख्युं!
केवी केवी मळी पछी जती मूलमां? योग केवो!
त्यां उभेलो नयन कदिये होय ना सूर्यकेरुं
डूबी देहे, रही पण गइ सूक्ष्म त्हेनी निशानी! ८

किन्तु बोले "रविसम, नहि भिन्न वा न्यून तेथी
"लागे न्हानो अधिक रविथी दूर दृष्टिथी त्हेमां".
के घेरायो अधिकपटथी, होय खाली तथापि;
वा ना एवी विषम कदि आ दृष्टि म्हारी बनी शुं? १२

ज्यांसूधी ते रवि नभ हतो, तारलो क्यां रह्यो'तो?
के साचुं ए रवि पछी थयो, ज्योतिनी अंशुमांथी;
शुं ते पहेलां रूप नहि हतुं एहनुं आभमां? के
पूर्वेथी ए गुप्त रहतो, आज भेटी रविने
खील्यो देखी निजसम बीजुं रूप आ विश्वमां शुं?
ना वा बन्ने वळगी मूळमां एकरूपे रह्यां'तां
के पाछो ए क्षितिज'परथी रूप बीजुं धरीने
आव्यो जोवा जगत् सघळुं अन्धकारे वसेलुं? २०

एवीरीते नभपट रह्यो अन्धनिशासूधी, ने
झांखांझांखां किरण भूमिने आपतां सूक्ष्मरूपे
उषा थातां मळी पछी गयो ज्योतिरूपे रविने २३

નિવેદન- પૃષ્ટ ૨૭ ઉપર ૬ઠ્ઠી લીટીએ " सुकाण्यौघमां " છાપ્યું છે ત્યાં " सुकाण्यौधमां " એમ વાંચવું; અને પૃષ્ટ ૨૮ ઉપર ૪થી લીટીએ " नहि " છે ત્યાં " नहिं " વાંચવું.

ટીકા

ઉષા

ઉષામાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે. ક્યાંક વહન ખણ્ડિત થયું છે તે કાવ્યમાં સ્વભાવોક્તિ અને ઉપમાના ઉત્કર્ષને લીધે.

<u>૧–૬</u>

શૂન્ય – રસ 'શૂન્ય' અને અન્ધકારયુક્ત; 'વિશ્વ' નું વિશેષણ.

કદિ નહિ ... ... અશ્રુ ઢાળી–હિમાશ્રુ ઢાળવાની ચેષ્ટા એ વિયોગના પરિણામરૂપ. 'નહિ શું' એ 'જાણે ન હોય' એ ભાવમાં.

નલિની – ત્રીજીનો પ્રત્યય 'એ' લુપ્ત.

રજની દુઃખદ – 'દુઃખદ' તે 'સખીવિણ સૂની' હોવાના કારણે. 'કુટે' શબ્દનો પ્રયોગ અહિં સાભિપ્રાય છે.

દેવી – વેદસમયથી ઉષા દેવીરૂપે મનાયલી છે.

નિજ – 'નલિની' માટે.

टीका

હસે કેવી હોંસે–સજીવધર્મ્મારોપણથી પ્રભાતના સમયે કમલના વિકાસવામાં હાસ્યચેષ્ટાનું આરોપણ અતિશય સ્વાભાવિક છે. ઉપાસખીનું પુનઃમિલન એ હાસ્યનું ઉદ્દીપન અઙ્ગ માની લીધું છે, પણ ખરી રીતે તો સૂર્યોદય થવાનો હોવાથી પોતાના પ્રિયતમના સંયોગની આશા એ જ કમલિનીના હાસ્યનું પોષક અને કારણ છે. **સ્વભાવોક્તિ** અલઙ્કાર છે.

કરુણરસમાંથી **હાસ્ય**શૃંગારરસમાં ભાવનાનું પરિવર્તન વસ્તુસ્થિતિને અનુસરી તેમજ પ્રેરિત ઉદ્દગારોના વહનને અતિશય યોગ્ય છે.

૭–૨૪

દેવી–તે 'સંગીતધ્વનિ' માં સ્નેહાંજલિ અપાયેલી તે વ્યક્તિને ઉદ્દબોધી. ત્યાં દેવીનેમાટે જે ચાર ભાવો (૧) વાચ્ય, (૨) વ્યંગ, (૩ અ) શુદ્ધ ધ્વનિ અને (વ) મનઃકલ્પિતધ્વનિ લેવામાં આવ્યા છે તે ભાવો અહિં પણ સમાનધર્મ્મી હોવાનો કવિનો આશય છે.

મુક્તિ ના ... ... તિમિરતતિથી– રહસ્યતામાંથી મોહમય પ્રવૃત્તિમાં વિશ્વના સંચારની અહિં સંભાવના છે. કવિ તો એને 'મુક્તિ' માનવાને પ્રેરાય છે. અહિં મુક્તિના પરિણામરુપ આનન્દ વિશ્વના અનેક દ્રવ્યોમાંથી પ્રકાશે છે જેનું વર્ણન એ જ પરિચ્છેદમાં આપ્યું છે.

આનન્દ વાતું – જગતમાટે મલયાનિલથી આનન્દ ઉદ્ભવવાની ઉત્પ્રેક્ષા કિંવા મલયાનિલના વહનમાં જગત્‌ના આનન્દના દર્શનનું આરોપણ પ્રકૃતિના સંસર્ગથી અનેક વિષયોની ઉત્પત્તિના સૂચનરુપ છે.

ને વેલીના ... ... શરમભર્યું હસી – ઉષઃકાલના મન્દ મન્દ કનકમય પ્રકાશમાં 'વેલીના પત્રપત્રે, કુસુમિત કલીઓ ને પુષ્પની પાંદડીએ' જે આનન્દ નૃત્ય કરી રહ્યો છે તેને અહિં દેવીનાં 'શરમભર્યાં' એટલે વિનયમય હાસ્યની ચેષ્ટા કલ્પી છે. વર્ણન સ્વભાવોક્તિના પોષણરુપ છે.

ભૂમિ – અહિં પૃથ્વી; સપાટીપરની જમીન.

રોમકૂપે – તૃણે તૃણે.

પુલકિત થતી – આનન્દના અતિશયના ધ્વનિતાર્થે. શૃંગાર એ સ્થાયીભાવ છે.

ધન્ય – મઙ્ગલસૂચક.

૧૫–૨૦

રમત કરતી મેઘે – મુગ્ધાની આવી નિર્દોષ ચેષ્ટાઓથી શૃંગારના સ્થાયીભાવને સવિશેષ પોષણ મળે છે. પાલવસાથે રમત કરવી એ ઉત્સાહ અને લજ્જાના સૂચનરુપ. અહિં ઉષામાટે પાલવ તે મેઘ. રૂપક અલઙ્કાર છે.

ટીકા

દિનમણિસહ – 'દિનમણિ' તે રવિ અને કવિ ઉભયમાટે. સ્નેહાંજલિમાં એનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે

અર્ધાં ધીમે ઉઘાડી – આ બધાં શ્રૃંગારની સ્થૂલતાનાં લક્ષણો છે. શરમભર્યું હાસ્ય કરવું, રોમકુપે પુલકિત થવું, પાલવે આડું જોઇ રમત કરવી, ધીમેથી અર્ધાં ઉઘાડવું ઇત્યાદિ પુરૂષને લલચાવવાની પ્રકૃતિ (માયા) ની આ વિધવિધ વિષયી ચેષ્ટાઓનો (અનુરાગિણીના લક્ષણરુપે) અહિં ધ્વનિ છે.

માધુર્યની શી – 'શી' એ પૂર્ણતાસૂચક.

રસમાલા – ન્હાની ન્હાની વાદળીઓથી રચિત શ્રેણીને અનુલક્ષીને.

છાબસુવર્ણમાં – કનકમય ગગનના ઉપમાનરુપ. 'માં' પ્રત્યય 'છાબ'ને લાગુ પડે છે, 'સુવર્ણ'ને નહિ.

ગતિ – 'ગતિ'ને અર્પણ કરી શકાય એવું દ્રવ્ય કલ્પ્યું છે. પ્રાતઃકાલ પછી જ જગતમાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન થવાની અહિં સંભાવના. પુરુષમાં દૃશ્યચેતન પ્રકૃતિના સંયોગ પછી જ થાય છે એ ધ્વનિ.

૨૧–૨૨

મમ ઉર થતું એથી – આ દૃશ્યના અવલોકનનાં પરિણામે મ્હને

પણ એમ થતું કે હુંયે દેવીનીસાથે જગત્‌ને કોઈક નવીન ગતિ, તે કેવી ?– પ્રેમ અને માધુર્યપૂર્ણ, આપવામાં સહાય્યભૂત થાઉં. અહિં ઉષાસાથે દેવીનો પરસ્પર સદૃશ એવા વાક્યાર્થનો ઐક્યારોપ વર્ણવ્યો છે.

સૂર્ય

વૃત્ત સાદો અને અભ્યસ્ત શિખરિણી છે, કાવ્યભાવપ્રવાહ અને વાંચન આવી યોજનાથી વિશેષ ગ્રાહ્ય અને રસમય બનશે એવી આશાથી જ આ પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે. સંગીતના વહનને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે ઉદ્દ્‌ગારોને ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સૂર્યની ઉક્તિથી અન્ય એવા મહાપુરુષના ઉદય, સ્થિતિ અને અસ્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી ઉદય, સ્થિતિ અને અસ્તના સમયના પ્રમાણનેયે ધ્યાનમાં લઈ પરિચ્છેદો પ્રથમ પાંચ, ત્રણ અને પછી ૭ લીટીના યોજ્યા છે. અન્તિમ પરિચ્છેદ અન્ય કાવ્યના અન્તિમપરિચ્છેદોની માફક સારરુપ છે.

ધમકભર્યું– મદપૂર્ણ; ભવ્ય.

ત્યારે– આવી તેજોમય અને મદપૂર્ણ સ્થિતિનાં પ્રથમ અઙ્કુરો ખીલ્યાં ત્યારે.

__ટીકા__

યુગાન્તે – મૃત્યુ વા અન્ય સંભવિત પુનર્જન્મો અને માત્ર કલ્પ નહિ પણ કલ્પો પછીયે.

નવકનકજ્યોતિ … …ધીમી પડે – "કીર્તિ કેરાં કોટડાં પાડયાં નવ પડંત" એ ભાવનાના અતિશયાર્થે.

__૬–૮__

મહા જ્યોતિ – મધ્યાન્હમાં હોવાથી 'મહા.'

ગ્રહી – 'જ્યોતિ' અતન્ત અને ભિપણ હોવાના સૂચનરુપ.

પૃથ્વીને … … સ્વદ્યુતિબલે – માત્ર સ્થૂલસૃષ્ટિપર જ તેણે પ્રાધાન્ય મેળવ્યું એટલું નહિ પણ 'ગગનદલ' ને યે સૂદ્ધાં તેણે પોતાનાં પ્રખર કિરણોથી ધ્રુજાવ્યું છે. વ્યંગાર્થમાં જનસમાજની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે બુદ્ધ, કૃષ્ણાદિ મહાપુરુષોની કીર્તિ કેવલ દૃશ્ય જગતથી અટકતી નથી પણ સ્વર્ગ યા પંર એવા 'ગગનદલ'માંયે તે વિશિષ્ટરુપે રહે છે.

__૯–૧૪__

આ ઉભય શ્લોકોથી કવિ પોતાની માન્યતા પ્રતિપાદન કરવા માગે છે. કીર્તિ પણ અમર નથી એ ભાવનાને, કવિએ સૂર્યાસ્તના વ્યંગથી ક્રમશઃ પોપણ આપી અન્તે 'ના શેપ સ્મરણ રહ્યું ત્હેનું બાકી' એમ દર્શાવી, દૃઢ કરી છે. સૂર્યનું પુનઃદર્શન પ્રભાતે થવાના કારણે સૂર્ય

ચિર હોવાની શંકાને સ્થાન રહે એવા ભયથી કવિએ આગળથી જ 'રજની બચી' એમ જણાવી ત્હેનો પૂર્વથી નિષેધ કર્યો છે.

રૂઝ્યો – કેટલાંક **શાસ્ત્રોની** પ્રલયની આશંકાને કવિ થોડા અપવાદ સાથે કબૂલ રાખે છે. 'રૂઝ્યો' એ કીર્તિનો પ્રલયમાં નાશ સૂચવવાને માટે. 'હશે' એ કેવલ કલ્પનાના અને ભાવિના અજ્ઞાનના પરિણામરુપે.

આજે નહિ તો કરોડો વર્ષે જ્યારે વિશ્વને મહાપ્રલયનો અનુભવ થશે ત્યારે કવિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચિર જણાતી બુદ્ધ કૃષ્ણાદિની સ્મૃતિ, કીર્તિ અને ચારિત્ર ભવિષ્ય માટે નાશ પામશે અને ત્હેનું 'શેષ સ્મરણ' સૂદ્ધાં ર્‌હેશે નહિ.

જલધિપટને પાર – દૃષ્ટિ-સ્મૃતિના મર્યાદાઉલ્લંઘનના સૂચનરુપ. વાચ્ય અને વ્યંગ ઉભયભાવે સહેતુક છે.

<u>૧૫-૧૮</u>

જગતતલમાં – દૃશ્ય કિંવા સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં. સૂક્ષ્મરુપે કદાચિત્ ત્હેનાં આંદોલનો ર્‌હેતાં હશે એવો ધ્વનિ છે.

બીજ

આ કાવ્યમાં **બ્રહ્મનું** અણુ અને વિભુરુપે પૃથક્કરણ કર્યું છે. એક ક્ષુદ્ર જણાતું 'અહમ્'તત્વ આ અખિલ બ્રહ્માંડ કે જે 'અહમ્ નથી' ત્હેની સ્હામે પોતાનું વ્યક્તિત્વ-અસ્તિત્વ ટકાવી શકે છે એ ઉપરથી

ટીકા

૯-૧૨

પરમ સત્–વ્યંગાર્થમાં સત્‌રુપ બ્રહ્મ; ઇશ્વર.

ગુપ્ત છે ગુપ્તથીયે– સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ દ્રવ્યોમાં જે અગોચર છે તેથીયે વધુ અગોચર; અને એમ હોવા છતાંયે તે 'અણુઅણુમહિં' વ્યાપ્ત, અને અન્યરુપે બીજમાં જેમ તેજાતિનાં અરણ્યો પ્રત્યક્ષ છે તેમ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તે આપણે જોઈ કે જાણી શકતા નથી. 'અણુ અણુમહિં વ્યક્ત' અને 'દૃષ્ટિ ન દેખે' એમાં ભાવનાનો તીવ્ર વિરોધ 'વિષમતા'–અજ્ઞાનતાને વધુ પ્રત્યક્ષ કરવાની ચેષ્ટાને અંગે સહેતુક છે. બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ મિથ્યા હોવાના સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ 'તેથી લાગે વિષમ સઘળું ... ... સત્યરુપે' એ વાક્યથી કર્યો છે.

ને ત્હેમાંથી ... ... એકતોયે– મૂલ માયાનું સ્વરુપ કેવલ અજ્ઞાનતા જ હોવા છતાં ત્હેમાંથી પરિણામોરુપે ત્હેનો વિસ્તાર કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ મત્સરાદિથી અધિક અધિક થયો છે. 'વન' વ્યંગાર્થમાં દુર્ઘટતા સૂચક છે.

મેઘ

આ દૃશ્યજગત્‌માં આત્માનું જીવભાવમાં રમણ મેઘની અન્ય એવી ઉક્તિથી ત્હેની અનેક ક્રિયામાં કર્યું છે. આ બન્ને ભાવનાઓ સાથે

દૃષ્ટિમાં રાખી જો કાવ્યનું વાંચન કરવામાં આવશે તો ભાવો વિશાલરુપમાં ઝીલાશે એવી આશા છે. આ આખું કાવ્ય '**સંગીતધ્વનિ**, (પ્રથમધ્વનિ)'માં આવી ગયું છે. 'ઉદ્ઘાટન'માં આપેલી એની ટીકા અહિં થોડાક ફેરફાર સાથે આપવામાં આવી છે. કુદરતના એકદ્રવ્યપ્રતિના આ ઉદ્ગારોને અહિં પુનઃસ્થાન આપવામાં કંઈ દોષ આવ્યો હોય એમ મ્હારૂં માનવું નથી.

૧-૪

તેહ – મેઘ. 'મેઘ' શબ્દ ન મૂકતાં મેઘના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જીવને પણ આ સર્વગુણો યથાર્થ લાગુ પડે છે.

વિશાલ વ્યોમે – અનન્ત બ્રહ્માંડમાં; દૃશ્ય જગતે.

સૌ દિશામાં – અનેક વિષયોમાં; વિષયનો અહિં અતિ મલિન કિંવા સંકુચિત ભાવ લીધો નથી.

જાણે કીધું નિજ અર્થે જ વ્યોમ – જાણે પોતાના જ ઉપયોગને માટે આખું જગત્ બનાવ્યું ન હોય! જીવ (આત્મરુપે)ની પોતાની જ આ કૃતિ સ્વવિલાસઅર્થે છે છતાં અજ્ઞાનનેલીધે જીવ તે જાણી શકતો નથી એવો ગર્ભિતહેતુયે ઉદ્બોધનમાં સંકલિત છે.

૫-૧૨

ભેટે છે તે પ્રેમભાનુ – મેઘઉપર સૂર્યના કિરણો પડવાની ક્રિયામાં મેઘના ભેટવાની ચેષ્ટા કલ્પી છે. અહિં ઉભયનો અન્યોન્યપ્રતિ પ્રેમ હોવાની કવિની કલ્પનાને સ્વભાવોક્તિથી પોષણ મળ્યું છે. વ્યંગાર્થમાં જીવ ધીમેધીમે પ્રેમ-ભક્તિના સંસર્ગમાં આવે છે.

કૃષ્ણ – શ્યામ; કાળો; વિકારાદિ આવરણયુક્ત.

શરીરે – સ્થૂલરુપમાં; દેખાય છે તેવી સ્થિતિમાં.

શોભી રૂહેતો ... ... સ્વરુપે – મેઘનું મૂલરુપ બાષ્પ છે, અને તે શ્યામ નહિં પણ શ્વેત છે. એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ વાદળી ઉપર પડતાં, જો કે પૂર્વે તે કાળી દેખાતી હતી પણ હવે ત્હેના મૂલશુદ્ધસ્વરુપે શ્વેત જણાય છે. કાવ્યઅર્થ ફલોત્પેક્ષાસિદ્ધવિષયા છે. વ્યંગાર્થમાં – જીવમાં પ્રેમભાવના ઉદિત થતાં, વિકારાદિનું તેટલા વખતમાટે શમન થાય છે એટલે જીવ કે જે મૂલ આત્મસ્વરુપમાં શુદ્ધ છે ત્હેની ઝાંખી થાય છે.

અર્કબિમ્બે – સૂર્યના પ્રતિબિમ્બરુપ કિરણોથી. પ્રેમ એ ઉપમેય છે. આત્માના ગુણરુપ-પ્રેમને સંપૂર્ણ-રસમય આત્મા પણ ગણી શકાશે.

છાયા – અજ્ઞાન; માયાનું આવરણ.

એ છાયા ના અન્યની ... ... તિમિરે ભરેલું' – એટલામાં સૂર્યને એકાદ ન્હાની વાદળીએ ઢાંકી લીધો, 'તેથી તે (સ્થૂલરુપે) તિમિરે ભરેલો લાગે' છે. આ છાયા જે સૂર્યને ઢાંકે છે તે કોઇ બીજી અદૃશ્ય ચીજ નથી પણ વાદળી પોતે જ છે. વ્યંગાર્થમાં – માયા એ કોઇ દ્વૈત વસ્તુ નથી પણ આત્માનું પોતાનું જ એક અંગ છે. પૂર્વનું આરોપણ ચાલુ રાખીએ તો પ્રેમમાં મોહ થવાથી તે શુદ્ધસ્વરુપ ઢાંકી લે છે, પણ એ મોહસુદ્ધાં આત્માનો જ એકાદ ઉતરતો ગુણ છે એમ કવિ માને છે.

૧૩–૨૨

દેહકેરી – અત્યારસૂધીની ક્રિયાઓ સંસર્ગના પરિણામે પોતાના ઉપર થઈ હતી પણ હવે મેઘ ત્હેનો ભોક્તારુપે અનુભવ લે છે.

વેગથી – ઉત્સાહસૂચક.

શા નિમિત્તે? – ચિત્તની વૃત્તિઓ ક્ષણેક્ષણે બદલાતી હોવાના મૂલકારણથી અજ્ઞાત હોવાથી.

પરિવર્તનો – મેઘ ગતિથી અનેક રુપો ધારણ કરે છે. આમાં કોઈક વખત તે સિંહનો આકાર, મગર, ફુલનો દડો, બીલાડીનું મ્હોં આદિ અનેક વિક્રિયાઓ પામી ગતિ કરતો જણાય છે. વ્યંગાર્થમાં

માનવજીવનના અનેક દૃશ્યરુપો બાલ, યુવા, અને વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ સ્ત્રી–પુરુષ અને કવિ, તત્વવેત્તા, યોગી, ગૃહસ્થાદિ અનેક સ્થિતિઓ. ધ્વનિતાર્થે માનવવૃત્તિઓ કે જેમાં એક જ વસ્તુનો અનેકરુપે અનુભવ કરવામાં આવે છે. એક દ્રવ્યને કે દ્રશ્યને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધાદિથી અનુભવવાની માનસિકચેષ્ટાઓ તે મેઘના 'પરિવર્તનો'.

ઉદધિના સલિલે – 'ઉદધિ' તે જગત્, અને 'સલિલ' તે ત્હેના અનેકદ્રવ્યો. સ્થૂલરુપે પોતાની ગતિમાં સાગરઉપરથી જતાં મેઘની નીલછાયા જલપટમાં પડે છે. 'ચુમ્બે ધીમે' એ ફલોત્પેક્ષાઅસિદ્ધવિષયા છે.

નિજ છાયા – પોતાનું પ્રતિબિમ્બ 'જે સાગરમાં પડ્યું છે તે. વ્યંગાર્થમાં–જગત્–સંસારને અહિં સાગરરુપે વર્ણવ્યો છે. ત્હેમાં જેટલી ચીજો છે તે બધાં આત્માના જ પ્રતિબિમ્બો છે, એ કવિની માન્યતાનું અહિં આરોપણ છે.

સ્નેહે જાણે ભેટતો હોય ઉરે – મેઘની છાયા સમુદ્રમાં યથાર્થ પડેલી તેથી ત્હેમાં ઉઠતી 'જૂદીજૂદી ઊર્મિઓને' જાણે પ્રેમથી હ્રદય–પટમાં પેસી મેઘ ભેટતો ન હોય એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. શૃંગાર સ્થૂલ ભાવ છે.

જૂદી જૂદી ઊર્મિઓ – તે જગતૂનાં અનેક દ્રવ્યો કે જેની સ્વતત્વમાંથી ઉત્પત્તિ છે.

વારિના, જે રૂપ સ્વ, સાગરે ત્યાં – પાઠાન્તરે 'રૂપ, સ્વ' ને 'સ્વરૂપ' એમ વાંચવું. સમુદ્ર જલતત્વથી પૂર્ણ છે, જે જલ મેઘનું જ બીજાું રૂપ છે. વધુ ઠંડીથી વરસાદરૂપે નીચે આવી મેઘ નદીની સહાય્યથી સમુદ્રમાં જાય છે; જેમાં મેઘ, નદી, સમુદ્ર, જલાદિ સર્વે એક તત્વનાં જ રૂપાન્તરો છે. વ્યંગાર્થમાં – આ રીતે જગત્‌ના દ્રવ્યો પણ આત્મતત્વના જ રૂપાન્તરો છે, અને તે (આત્મા – વિકારથી જણાતા જીવભાવમાં) પોતાનાં રૂપને જ – 'જૂદી જૂદી ઊર્મિઓને' અનેક રીતે 'રતિથી' (મોહથી) ભેટી આનન્દ લે છે.

પંક્તિ ૧૭–૨૦ માં 'મેઘ' કર્તારૂપે અધ્યાહૃત છે, પણ ત્હેની ક્રિયા ૨૧ મી પંક્તિમાં 'પૂહોંચ્યો' શબ્દથી દર્શાવાય છે. આ પંક્તિમાં ભૂલથી 'ક્ષિતજ' છાપ્યું છે ત્યાં 'ક્ષિતિજ' વાંચવું.

જો, જો! એવી રીત ... ... પૂહોંચ્યો – વ્યંગાર્થમાં જીવ આ પ્રમાણે સંસારમાં અનેકચેષ્ટાઓ કરી મૃત્યુના દ્વાર (ક્ષિતિજ) સુધી પૂહોંચ્યો. આમાં પૂર્વે જણાવ્યું તે યાદ રાખવું કે, આત્મા મરણરહિત, અજર, અમર અને અજન્મા હોવા છતાં કેવલ **જીવ**ભાવમાં સ્થૂલદૃષ્ટિથી મરણ એવું જણાય છે. **ક્ષિતિજ** – સ્થાયીભાવના પોષણમાટે આ શબ્દ અતિશય યોગ્ય છે. વાચ્યાર્થમાં જેવી રીતે 'ક્ષિતિજ' એ કેવલ દૃષ્ટિની જ મર્યાદા છે તેમ વ્યંગાર્થમાં પણ મૃત્યુ સ્થૂલરીતે મર્યાદા જણાય છે એટલું જ પણ ત્હેની પેલીપાર કોઇક બીજી સ્થિતિ હોવી ઉભયમાં શક્ય છે. આ ભાવને દ્વિતીય પંક્તિમાં પોષ્યો છે.

ટીકા

ને ત્યાંથીએ ... ... દીસે એ – મેઘ 'ક્ષિતિજ'સૂધી ગતિ કરતો જણાય છે અને ત્યાંથી વધુ આપણી દૃષ્ટિ જઇ શકતી નથી, તો પણ ત્હેની ગતિ તેવી જ હોવાથી એટલી કલ્પનાં તો થઇ શકે છે કે તે હજી વધુ દૂર કોઇક બીજી જગ્યાએ જાય છે. વ્યંગાર્થમાં–આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિ–બુદ્ધિ કેવલ આત્માનું મૃત્યુસૂધીનું જ રુપાન્તર જોઇ શકે છે પણ આત્મતત્વ ત્યાં જ નાશ પામતું નથી. ધ્વનિતાર્થે હજી તે કોઇક બીજી સ્થિતિપ્રતિ ગતિ કરે છે એવી સંભાવના.

૨૩–૨૪

આ શ્લોકથી કાવ્યની અન્તરભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરી છે. અજ્ઞેય એવા જીવનઉદ્દેશને સહમજવામાં કોઇપણ ફલીભૂત થયું નથી એ ધ્વનિ.

નીચે આવી ... ... કો'થી કળાય – મેઘ જલરુપે આકાશમાંથી નીચે આવે છે અને વળી બાષ્પરુપે પાછો ઉંચો ચ્હડે છે, તો આવી ત્હેની વિચિત્રકૃતિ – 'લીલા કો'થી કેમ કળાય?' વ્યંગાર્થમાં – આત્મા વિકારથી જીવરુપ પામી સંસારમાં વિહાર કરે છે, અર્થાત્ કનિષ્ઠકોટિમાં આવે છે, અને ત્યાંથી પાછો મોક્ષને માટે પુરૂપાર્થ કરી ઉચ્ચ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. આવી આત્માની વિચિત્ર ચેષ્ટામાં શો ગર્ભિત હેતુ છે તે માનવબુદ્ધિ શીરીતે કલ્પી શકશે?

ક્ષિતિજ

દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવની મર્યાદાઉલ્લંઘનના દ્રવ્યો ક્ષિતિજ, મૃત્યુ અને આત્મસાક્ષાત્કાર છે. આ ત્રણે ભાવોને 'ક્ષિતિજ'નાં કાવ્યમાં ખીલવવાનો યત્ન કર્યો છે.

૧-૪

ઝીણી રેખ – સ્થાન્તાન્તર લીટી; કલ્પિત આવરણ. અજ્ઞેય એવા કોઇ પદાર્થના કેવલ આભાસરુપેયે હોય.

દધિ – ઉદધિ; સમુદ્ર.

વા દૃષ્ટિનો ... ... એક થાતાં – કદાચિત્ ખરી રીતે આવી ઐક્યતા નયે થતી હોય અને એ દૃશ્ય કેવલ આપણી દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવના દોષરુપેયે પ્રત્યક્ષ થતું હોય એમ પણ કેમ ન બને?

૫-૬

મિલન દૈવી ... ... વિના ગયે ત્યાં – અગર તો એ દૃશ્યોનો ભેદ માનવંજીવનથીપર હોવો જોઇએ, અને એનો સત્યાસત્યનો નિર્ણય ત્યાં જવાથી જ થઇ શકે. ક્ષિતિજ, મૃત્યુ અને આત્મસાક્ષાત્કારના અનેક પ્રકારના વર્ણનપ્રતિ દરેક મનુષ્ય હંમેશ શંકાશીલ જ રહેવાનો, અને એનું યોગ્ય સમાધાન જો

ટીકા

કોઈ પણ રીતે થઇ શકે એમ હોય તો તે કેવલ ત્યાં જવાથી જ થાય એ તો ચોક્કસ છે. ભૂલથી જ્યાં मिलत्र' છે ત્યાં 'मिलन' વાંચવું.

૭-૧૪

મ્હને સ્મરણ છે – પણ ત્યાં જાતે જ જવું પડે છે એમ શામાટે? કદાચિત્ ત્યાં ગયેલા કોઈ (ક્ષિતિજમાટે) નાવિક, (મૃત્યુમાટે) વિદેહી કે (આત્મસાક્ષાત્કારમાટે) યોગીને પૂછવાથી શું આનો ખુલાશો ન મળી શકે?

શું ત્યાં ગયો ... ... ભેદ ખોલે – હા, ગઈ કાલે સન્ધ્યા સમયે મ્હેં સૂર્યને ક્ષિતિજતરફ જતો જોયો ખરો. ત્યારે શું ત્હેને બધી ત્યાંની ખબર હશે? પણ મૂલ શંકા તો એજ છે કે (૧) ત્યાં શું ખરેખર જઈ શકાય છે, અને (૨) જો તેમ હોય તો ત્યાંથી કોઈ પાછો આવ્યો હોય એવું કોઇપણ જગ્યાએ બન્યું છે? ધ્વનિતાર્થે – જો આવા કોઇ ગયેલા નાવિક, વિદેહી કે યોગીની આપણને ખબર મળી હોય તો તે (૧) ખરી રીતે ત્યાં પૂહોંચ્યો જ નથી, અને જો (૨) જો કદાચિત્ તે પૂહોંચ્યો હોય તો ત્યાંથી તે ફરી આવી શકે જ નહિ, અને (૩) જો આવ્યો હોય તો ત્હેનું કથન કેવલ બનાવટી છે; કેમકે જો આ સ્થિતિઓ સત્ય જ હોય તો સુરજ કે જે ત્યાં દરરોજ જાય છે અને પાછો આવે છે તે એ દૃશ્યનો ભેદ કેમ ખોલતો નથી?

ના ભેદ એ ... ... ચિત્તકેરી – ત્યારે શું એ 'ક્ષિતિજ' નો ભેદ કોઇથી ઉકેલાશે જ નહિ? અને ત્યાં જાતે જઇ કોઇ ખબર ન લાવે કે, 'એ ક્ષિતિજે જે જલ અને આકાશ એક થતાં જણાય છે તે (૧) સત્ય છે અગર (૨) તો આપણા ચિત્તની ક્ષણિક ભ્રાન્તિમાત્ર જ છે.'

૧૫–૧૮

શું એથીયે હજી ... ... જાણવાનું – અને કદાચિત્ એ સત્ય છે એમ એક વખત આપણે કબૂલ રાખીએ તો શું એથી બીજું કંઇ વધુ જોવાનું, જાણવ નું કે અનુભવવાનું રહેતું જ નથી?

નયન – દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવને અનુલક્ષીને.

નયનની ન્યૂનતા – અનુભવનાં સાધનો ત્રણે ભાવમાં મર્યાદિત હોવાના સૂચનરૂપ.

પટ – ઉપર વર્ણવેલી શંકાઓની પરંપર.

તો કરૂં શું? – આ શબ્દોથી અજ્ઞાન, નિરાશા અને પ્રયત્નની અફલતા દર્શાવી છે. કારણરૂપ 'નયનની ન્યૂનતા.'

૧૯–૨૦

ના જોયું ત્યાં ... ... શું ભરેલું – ઉપર્યુક્ત ઉદ્‌ગારો પછી

ટીકા

કેવલ એક જ નિર્ણય બાકી રહે છે અને તે એ કે, 'ક્ષિતિજે જે અગોચર દૃશ્ય રહ્યું છે તે ત્યાં જઈ કોઇ જોઇ શક્યું નથી તેમજ જોઇને જાણ્યું હોય તો ત્હેનો મર્મ્મ ખોલીયે શક્યું નથી.'

ન્હાની કલી

કાવ્યની ભાવના તદ્દન સરલ છે. 'ન્હાની કલી' વડે અન્યએવી કન્યકાના ધર્મ્મો અને વ્યવહારનો **સમારોપ** કર્યો છે.

૧–૨

હસતી – ભાવિથી અજ્ઞાત અને નિર્દોષ હોવાથી. **પ્રણયે** – પ્રેમના પોષણ અને વિકાશને અર્થે.

૯–૧૨

ઉગે, ખીલે, ફુટે – આ શબ્દો કેવલ **અર્થાવૃત્તિદીપક** જ નથી, પણ ત્હેમાં બાલા, મુગ્ધા અને પ્રૌઢાના ક્રમોપે સમાય જાય છે.

૧૨–૧૪

સંસારના સુખો અને ક્રિયાઓનું તેમજ ત્હેની સ્મૃતિનું મિથ્યાપણું આથી સૂચિત છે.

સન્ધ્યા

આ કાવ્યમાં અનેક ભાવોની ભાવશબલતા પૂર્વ પૂર્વનાને દબાવી દે છે. એક જ દશ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિરૂદ્ધ એવા ભાવોની ભાવસંધિ અને તેથી થતી રસની ઝમાવટ વાચકને કાવ્યના મનનથી ઉત્તરોત્તર સ્હમજાશે.

૧-૪

મન્દ – 'સૂર્ય'માં વર્ણવેલું પૂર્વનું 'ધમકભર્યું' રુપ નહિ, પણ વિયોગની આશંકાથી ખિન્ન હૃદયના સૂચનરુપ.

ભેટીલે નલિન – સન્ધ્યાસમયે સૂર્યના ઝાંખા કિરણો કમલઉપર પડવાની ક્રિયાને કવિ વિયોગપૂર્વના દઢાલિઙ્ગનરુપ ચેષ્ટા ગણી લે છે. કારણપાત્ર 'રજની' દર્શાવી છે.

થાતાં છુટાં ... ... અસ્ત થાય – સ્વાભાવોક્તિમાં સ્વરુપો ત્પેક્ષાથી ધર્મારોપણ. જ્યોતિના 'મન્દ' પડવામાં અને સૂર્યના 'રક્ત'-પણામાં 'દુઃખીહૃદય' ની સંભાવના સાભિપ્રાય છે.

૭-૧૪

નિલામ્બરે – લાલ, પીળો અને વાદળી મૂલ રઙ્ગો મનાયલા હોવાથી આકાશમાટે કોઇપણ શબ્દના પ્રયોગ કરતાં 'નિલામ્બર' શબ્દ જ વિશેષ

વિષમ – રતિની બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવનાથી મિશ્રિત ભાવસંધિ. અહિં સૂર્યકમલવિયોગ અને ચન્દ્રકુમુદિની સંયોગનો ધ્વનિ છે.

નવીન – 'નવીન' એ ચન્દ્રનેમાટે, અને 'વિષમ' એ સૂર્યનેમાટે.

શશી અભ્ર ... ... આર્દ્રપૂર્ણ – શશીકુમુદિની અને સૂર્ય્ય કમલિનીની બે નાયકનાયિકાની જોડ. સૂર્ય્ય પોતાની પ્રિયાથી વિમુખ થવામાં ચન્દ્રને કટાક્ષનો પ્રસંગ મળે છે. આ કટાક્ષ તે દ્વીઅર્થી-કુમુદિનીને મિલનના કારણે પ્રેમમય અને સૂર્યને વિયોગના અભાગ્યસૂચિત દયાભર્યાં અને તેથી જ 'આર્દ્રપૂર્ણ'. ભૂલમાં 'आद्रपूर्ण' છે ત્યાં 'आर्द्रपूर्ण' વાંચવું.

આ સન્ધ્યાનું વર્ણન શુક્લપક્ષમાં કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વકલ્પનાઓની શ્રેણી રચવામાં ભાવશબલતા પશ્નચિહ્નથી ઉત્પન્ન કરી છે. એક જ દૃશ્યમાંથી અનેક ભાવના કલ્પવાથી પ્રત્યેકની સત્યતામાટે શંકા રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ તો જેમ ઉદ્દગારો નિકળ્યા તેમ મૂકયા છે. ભૂલથી 'कुमुदीने' છે ત્યાં 'कुमुदिने' વાંચવું.

૨૨–૨૬

નભ રહી – બ્રહ્મમયકોષમાં આત્માની સ્થિતિ હોવાનો ધ્વનિતાર્થ.

રતિકેલી – ધ્વનિતાર્થે બ્રહ્મ-વિહાર.

સ્થૂલ ઉપભોગવાને – સૂક્ષ્મરીતે તો કદાચિત્ વિષયોનો ઉપભોગ 'શુદ્ધઅંશુ'ઓ 'નભ રવી' પણ કરતા હોય, છતાં 'સ્થૂલ' રીતે તેનો ઉપભોગ તો આ દૃશ્ય જગતમાં જ સંભવિત. 'સ્થૂલ' શબ્દ આથી સહેતુક છે.

અવનિશું – એમાં 'શું' શબ્દથી ભૌતિકસ્થિતિની સૂક્ષ્મતા દર્શાવી છે.

શુદ્ધઅંશુ – આત્માને તેમ જ સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભયમાટે અભિપ્રાય છે. 'અંશુ' એ બ્રહ્મના અંશરૂપે આત્મા, અને વાચ્યાર્થે સૂર્યચન્દ્રના કિરણો.

જગઅનુભવ જૂદા – પ્રત્યેક પુરુષના પ્રકૃતિજન્ય ભિન્નભિન્ન અનુભવોને અનુલક્ષીને. સાંખ્યયોગમાં પ્રત્યેક પુરુષને ભિન્ન માન્યો છે, અને તેસાથે અંશરૂપે તો બધા જ સમાન અને શુદ્ધ પણ સ્થૂલ અનુભવમાં પ્રત્યેકની વિચિત્રતાનો અહિં ધ્વનિ છે.

બદ્ધ – શુદ્ધત્વ તો છે જ પણ યોગથી 'બદ્ધ'– મર્યાદિત.

નવ નવ પ્રતિદૃશ્યે – આમાં પ્રથમ 'નવ' તે નકારાત્મક ભાવમાં. આ 'જગઅનુભવ' દૃશ્યેદૃશ્યે જૂદા એટલું જ નહિ પણ એક જ દૃશ્યમાંયે ભિન્ન અનુભવ. આના દૃષ્ટાંતરૂપે ચન્દ્રકુમુદિનીસંયોગ અને રવિકમલિની વિયોગ પૂર્વે વર્ણવામાં આવ્યો છે. સુખવાદ અને દુઃખવાદનો ઉલ્લેખ પણ એની સાથે જ.

टीका

ટીકા

હૃદય વિષમ જેવાં – જેમ હૃદય હૃદયમાં વિષમતા છે તે જ પ્રમાણે અનુભવમાં પણ ભિન્નતા. આ વિષમતાના કારણરૂપ 'હૃદય', 'શુદ્ધ અંશુ'ઓ નહિ. એટલે એક જ દૃશ્યમાંથી હર્ષ અને ગ્લાની વ્યક્તિપરત્વે ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે ત્હેમાં આ 'હૃદયની વિષમતા' જ દોષરૂપ છે. **સાંખ્યયોગ**માં પ્રત્યેક પુરુષને જૂદું ચિત્ત આપવામાં આવ્યું છે. કવિના 'હૃદય' અને **સાંખ્યયોગ**ના 'ચિત્ત'માં શબ્દભેદ છે પણ ભાવભેદ નથી.

મત્સ્ય

'**મત્સ્ય**'ના કાવ્યથી, અન્યપક્ષે જીવનમુક્ત એવા પુરુષની જગત્‌-સંસારમાં દૃશ્ય થતી જીવનચેષ્ટાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વાચ્યભાવ વ્યંગ કે ધ્વનિ જેટલો પ્રથમ વાંચને કઠિન ન લાગશે.

૧–૪

ડૂબી તોય – સ્થૂલવ્યવહારનાં કાર્યોમાં ઓતપ્રોત થઇ ગઇ હોવા છતાં.

ભીંજતી – માછલીનું શરીર પાણીમાં રહેવાથી ભીંજે છે તો ખરૂં જ પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે સ્વાતન્ત્ર્ય તે ત્હેમાં ગુમાવી દેતું નથી, તેમ જ તે પાણીની ત્હેનાપર કોઇપણ પ્રકારની અસર થતી નથી. મત્સ્યની જેમ જીવનમુક્તમાટેયે પોતાનું સ્થૂલસૂક્ષ્માદિઅસ્તિત્વ ધારી અને ટકાવી શકાવા

માટે પાણી (સંસાર–સાગર) ની અપેક્ષા ઉભયપક્ષે સમાન છે. વ્યંગાર્થમાં જીવનમુક્તના સ્થૂલઆવરણો – શરીર, ઇન્દ્રિયાદિ જગતનાં સ્થૂલ દ્રવ્યોનો સ્પર્શ તો કરે છે જ ('ભીંજવા'ના ભાવમાં) અને સ્થૂલરૂપે ત્હેની નિશાનીઓપણ રહે છે. જે વિશિષ્ટતા હોય છે તે એટલી જ કે ત્હેને પોતાના શરીરઉપર થતી અસરોથી તે દોરવાય જતું નથી તેમ જ ત્હેના મોહમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે સ્વાતન્ત્ર્ય પણ ગુમાવતું નથી.

અહિં 'ડૂબી તોય નહિ ભીંજતી' એમ ક્‌હેવામાં સમગ્રકારણ હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી હોવાથી વિશેષોક્તિ અલઙ્કાર થાય છે.

અદૃશ્ય – એ 'દેહ' માટે 'રસસાગર' માટે નહિ.

રસસાગર – પ્રકૃતિજન્ય આનન્દ અને દ્રવ્યોથી પૂર્ણ આ સંસાર.

ખપ્રતિ ... ... વેરે વારિને – એ સંસારની અનેકચેષ્ટાઓ (ઊર્મિ) અનન્તતા (ખ–આકાશ) પ્રતિ પોતાના અસંખ્યહાથો પ્રસારે છે. 'વારિને' એ પ્રયોગ 'વારિકણોને' એવા ભાવમાં કર્યો છે. મોજાંઓના આચ્છાદથી ઉડતાં તે અગણિત ફોરાંઓમાં, અસંખ્યહાથો પ્રસારી, આનન્દને અનુભવવાની પ્રકૃતિની ક્રિયાની ઉત્પેક્ષા છે.

<u>૫–૧૬</u>

ઊર્મિશિખ ... ... જૂદું જો! લાગે – દૃશ્યજગતના વિષયજન્ય-

સુખોનું હ્હેના યથાર્થ અને ઉન્નત સ્વરુપમાં તે ઉપભોગ કરે છે પણ તેથી હ્હેને જરાયે લેપન લાગેલું જણાતું નથી. અને એવાં દ્રવ્યોના અનુભવવખતે હ્હેમાં ભળી રચીપચી જવા છતાંયે તે જૂદું ને જૂદું જ લાગે છે.

નિધિનીર – સાંસારિકદ્રવ્યો; ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયો; માયાની ઇન્દ્રજાલ; અને એ જ 'રસસાગર' નું વારિ. 'ઊર્મિશિખ', 'વિચિજલ' આદિ શબ્દો હ્હેના વર્ગીકરણરુપે યોજ્યા છે.

રસવસને – સમુદ્રમાં વટોળીઆથી ઉત્પન્ન થતું પાણીનું વમ્મળ. સંસારના અતિમલિન અને ઉગ્ર વિષયજન્ય દ્રવ્યોમાંથીયે જીવનમુક્ત (સુરસ) સત્વભાવના ગ્રહણ કરી પોતાના ચિત્તને તૃપ્ત કરે છે. અને આમ સંસારના સુખોનું સતત પાન કર્યે છતેયે હ્હેનું ચિત્ત સંતુષ્ટ જણાતું નથી. ત્યારે એ અસંતુષ્ટ 'ઉર' કેવું ?

અહિંપણ પૂર્વે 'ડૂબી તોય નહિ ભીંજતી' એ વિશેષોક્તિનું અનુકરણ 'પીતું તોયે તૃપ્ત ન' એવા અન્યભાવના પ્રયોગથી કર્યું છે.

ઉર વિશાલ ... ... ભેદ ધરે રુપે – 'ત્યારે એ અસંતુષ્ટ ઉર કેવું ?' એવા પૂર્વપ્રશ્નના ઉત્તરમાં કવિ જણાવે છે કે, એ વિચિત્ર જણાતું 'ઉર' વિશ્વવ્યાપી (વિશાલ) છે; અને અનેકપ્રકારના ભૌતિક દ્રવ્યોમાં રમણ કરી હ્હેનો અનુભવ લીધા પછીયે તે '**કેવલ સાક્ષીરુપે**' જ હ્હેને

(જંગતને) જોતું ફરતું રહે છે અર્થાત્ ત્હેમાં ડુબી જઇ નાશ પામતું નથી.

૧૭-૨૦

તે રુપ જૂદું ... ... હેતુને તે - સૌથી વધુ આકર્ષક તો એ છે કે, તે જૂદું ન રહી શકે એમ હોવા છતાંયે તે જૂદું છે. ત્હેનાં સ્થૂલપોપણુને અર્થે જેટલી માછલીને પાણીની અગત્ય છે તેટલી જ જીવનમુક્તને આ સંસારના દ્રવ્યોની જરૂર છે. અને એ રીતે સંસારની ઉપાધિઓથી વિંટાવા છતાંપણ તે 'જલકમલવત્' નિર્લિપ્ત રહી પોતાના 'અન્તિમ હેતુ'રુપ મુક્તિને પામે છે. ધ્વનિતાર્થે એવો પણ ભાવ છે કે, જેમ પાણીના અભાવથી માછલાંનું અસ્તિત્વ જ સંભવિત નથી તેમ આ જગતને સ્થૂલરીતે ત્યાગીને મુક્તિને શોધનાર મનુષ્યના પ્રયત્નો યે કેવલ નિરર્થક અને અસમ્ભવિન છે.

31051

જલધોધ

પુરુષ તથા પ્રકૃતિના સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણોની ક્રિયાકાર્યોનાં વિકાસક્રમનાં દર્શનનું ઝરણ (નાન્યતર જાતિ, બાલકરુપે), સરિત (નારીજાતિ, સ્ત્રીરુપે) અને જલધોધથી (નરજાતિ, બલિષ્ઠ પુરુષરુપે) સ્વભાવોક્તિમાં ધર્મારોપણથી સૂચન કર્યુ છે.

ટીકા

કાવ્યના ખોખાંને ખાલી વાચ્યભાવમાં વાંચવાના કરતાં ત્હેમાં રહેલા આત્મા (ધ્વનિ) ને અનુભવી ઉભયદૃષ્ટિથી એનું અવલોકન કરવું વધુ ઇચ્છિત છે. આવાં ધ્વનિતકાવ્યો વારંવાર વાંચવાથી, અભ્યાસ પડચે, ઉત્તરોત્તર ત્હેને સ્હમજવાં સરલ થઈ જશે.

૧–૨

કારી – કારમો; ભયંકર.

નીચે ધીમે ઉતરતો – ધ્વનિતાર્થે સત્વ, રજસ્ અને પછી તમસ્ એમ ક્રમસઃ ગુણોનું અધઃપતન હવે પછી વર્ણવેલું હોવાથી.

મૂલથી ન એવો – મૂલસ્વરુપે તો એ કેવલ એક નિર્દોષ ઝરણું હતું; ત્યાં એ ભવિષ્યમાં આટલું બધું કારમું રૂપ લેશે એમ કોણે જાણ્યું.

૩–૬

મૃદુ – કોમલ. એનું વિશેષ્ય 'ભાવ'. પાઠાન્તરે 'ત્યાં એ ન્હાનું ઝરણુ, નિર્મલરસે, રતિનો મૃદુભાવ જાગૃત કરતું હતું' એમ વાંચવુ.

રસ નિર્મલે – સત્વરુપે.

ત્યજી નિજ જાતિ – બાલકરુપ છોડી દઈ નાન્યતરમાંથી નારીજાતિમાં જવાનું પરિવર્તન. ધ્વનિતાર્થે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું સત્વમાંથી રજસ્ગુણમાં પરિણામવું.

'નિર્દોષરુપ' તે 'શુદ્ધઆલપણું'. બાલકો હંમેશ વિશુદ્ધ ભાવના અને નિર્દોષ હોય છે; પણ જ્યારે તેઓ એ (સત્વ) સ્થિતિ છોડી દઈ ક્રમાન્તરે અન્યરૂપે* સ્ત્રી કે પુરુષ થાય છે ત્યારે ત્હેનામાં રજસ્ અને તમોગુણનો સંચાર થાય છે.

૭-૧૨

થઈ સરિત ... ... તેહ કરતી – ઝરણું ક્રમેક્રમે નદીનું રુપ લે છે જ્યારે ત્હેનામાં પ્રથમની શુદ્ધભાવનાઓ નહિ હોવા છતાંયે તે 'મોહિત' કરતી હતી. '**યદિ**' શબ્દનો પ્રયોગ અહિં એટલામાટે કર્યો છે કે, સત્વગુણથી અધઃપતન પામેલા રજોગુણમાં કોઇપણ પ્રકારનું આકર્ષણ કે કે આનન્દ ન હોવો જોઇએ છતાંયે તે પોતાના સ્ત્રીચરિત્રથી 'મોહિત' કરતી હતી. અધઃપતનમાં આકર્ષણ હોવાનું અકુદરતી અને અનિશ્ચિત હોવા છતાં તે હોય છે એવો ધ્વનિ.

સ્ત્રીચરિત્ર સઘળાં – આમાંથી કેટલાંક સ્ત્રીચરિત્રોનું હવે પછી વર્ણન કર્યું છે. 'તરકેં નૃર્તન, રવે કુજિતગાન અને રવિસ્પર્શે હસી ચક્રનાભિ

* બાલક ન્હાનું હોય છે ત્યાંસૂધી ત્હેને નાન્યતરજાતિથી ઉદ્બોધવાની અને તે મ્હોટું થતાં ત્હેની જાતિપ્રમાણે સ્ત્રી યા પુલ્લિંગે વાપરવાની પ્રથા સર્વત્ર સામાન્ય છે.

બતાવવાની' ક્રિયાઓથી કથિત પદાર્થોનું તે જ ક્રમે અન્વય કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સાથે શૃંગારના સ્થૂલ પોષણનો એક કરતાં એકનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે.

હરે મન – પુરુષપ્રકૃતિની રજોગુણની ચેષ્ટાઓ ચિત્તને વિશેષ આકર્ષે છે એમાં તો શક નથી જ. 'હરે' એટલે 'નાશ કરે' એમ નહિ પણ 'આકર્ષે' 'ખેંચે' ઇત્યાદિ.

૧૩-૧૪

ભયરચિત ન મૂલ એવું – પ્રથમ ઝરણાંરુપે એ (જલધોધ) આટલો બધો ભયંકર ન હતો. પુરુષપ્રકૃતિના સત્વ અને રજોગુણનો જેને અનુભવ છે ત્હેને ત્હેની તમોગુણની ક્રિયાઓમાં એટલી બધી ભયંકરતા દેખાશે કે ત્હેને સ્વાભાવિકરીતે એવો ખ્યાલ પણ ન આવે કે મૂલ સ્વરુપે જે આટલો બધો શુદ્ધ તે અમુક સંજોગોમાં આટલું બધુ ગમ્ભીર અને વિકાળ રૂપ લઇ શકે. સત્વગુણી તપસ્વીઓપણ જયારે ક્રોધાવેશમાં આવે છે ત્યારે ત્હેની ભયંકરતાને સીમા હોતી નથી.

છે રૌદ્રરુપ ... ... જલસ્થૂલરુપે – જલધોધ એ પ્રકૃતિના તમોગુણનું ચિત્ર છે. એને યોગ્ય એવી 'રૌદ્રરુપ' અને જાણે મૃત્યુનો બીજો જ ભાઇ ન હોય એ ઉપમાઓ આપી છે. મૃત્યુના પ્રતિનિધિજેવો આ જલધોધ તે (મૃત્યુ)ના બધા ગુણોનો સ્થૂલરુપે અનુભવ કરાવે છે.

નાયગરાજેવો ભયંકર જલધોધ જેણે નજરે જોયો છે ત્હેને તો એમ જ લાગશે કે આ દ્રશ્યનું અહિં કરેલું ઉગ્રવર્ણન કોઇપણ પ્રકારે અતિશયોક્તિ નથી.

ને એથીયે ... ... ગોપન રાખવા – અને આ બધું અહિંથી જ અટકતું નથી પણ તે અઘોર કૃત્યો કોઈ ન જૂવે એટલા માટે બધાં પડદા પાછળ કરવામાં આવે છે. જલધોધમાં પાણીનાજોરથીપડવાના કારણે પાણીની છાંટો અતિશયપ્રમાણમાં આજુબાજુ ઉડે છે અને તેસાથે તે ધોધ પડવાની જગ્યાએ ફીણ થાય છે, એટલે તે જગ્યાએ થતી બીજી ક્રિયાઓ આપણને જોવાની મળતી નથી. આ અગોચર ક્રિયા તે ન્હાનાં મ્હોટા જીવોનો સંહાર. વ્યંગાર્થે– મૃત્યુની પોતાની આન્તરક્રિયાઓ જે અન્તિમસ્થિતિએ અનુભવાય છે તે ત્હેનાં કારમાકિરણોથી તે મૃતઃપાય જીવની આસપાસ એવો ભયંકર પડદો રચી લે છે કે, તે ભયથી ત્રાસી ગયેલું આકુલહૃદય તે ભાવો સ્હમજી જ શકતું નથી.

પાષાણ ભેદી ... ... વહેતાં – જલ જેવાં મૃદુ તત્વથી પથ્થર ભેદવાની ક્રિયા વર્ણવામાં એવો ધ્વનિ છે કે, નજીવું જણાતું કોઇ પણ દ્રવ્ય જ્યારે તે તમોગુણમાં પરિવર્તન પામે છે ત્યારે ત્હેને કંઇ પણ અશક્ય જેવું નથી. પછી જ્યારે આ (અશક્યને શક્ય કરવાની) સ્થિતિએ કોઇ દ્રવ્ય પૂહોંચે છે ત્યારે તે મનસ્વીરીતે અન્યના વિનાશને માટે જ યત્ન કરે છે એ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ક્રમ જ્ઞાની અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને વિદિત છે.

જલઘોધ પણ આ જ નિયમને અનુસરી ત્યાં પાણીમાં સ્વચ્છન્દે રમતાં નિર્દોષ અને નિર્ભય જલચરો (પાણીમાં વસતા જીવો)ને પથ્થરોમાં અફાળી ત્હેનો નાશ કરે છે.

હિન્દુધર્મ્મશાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટી કલ્પી છે જેઓ અનુક્રમે ઉત્પત્તિ (ઝરણું), સ્થિતિ કિંવા પોષણ (સરિતા) અને સંહાર (જલઘોધ)નો અનાદિકાર્ય્યક્રમ ચીવટપણે વળગી પૂરો કરે છે.

ભીંજે ત્હેવું.... ... વજ્ર જેવું – આ પંક્તિમાં જ્યાં ‘ ભીંને ’ છાપ્યું છે ત્યાં સવડમાટે ‘ ભીંજે ’ એમ વાંચવું. આપણને સ્વાભાવિક એવી આશા રહે છે કે આવા અધમ વ્યવહારમાં કોઇક એવોપણ વખત આવતો હશે કે જ્યારે તે પાષાણજેવું કઠિન હૃદયગે (પ્રેમ કે ક્રોધ એવા જ અન્યભાવને અધીન થઇ) ભીંજતું હશે, અને આ વિનાશકાર્ય્ય થોડા સમયમાટે પડતું મૂકે. પણ કવિ ત્હેનો હેતુપૂર્વક નિષેધ કરે છે. જેમ જલઘોધને કોઈ દિવસ જલચરની દયા આવી નથી તેમ યમરાજનેયે કોઇ દિવસ કોઇની દયા આવી હોય એવો બનાવ હજીસૂધી બન્યો નથી.

અહિં સમાન કાર્ય્યવડે જલઘોધમાં મૃત્યુનો સમારોપ વર્ણવ્યો હોવાથી સમાસોકિતઅલઙ્કાર. આ સિવાય વિરોધાભાસાલઙ્કારની સંધિપણ અહિં અતિ આકર્ષકરીતે થઇ છે.

એ જ પંક્તિમાં 'ગુણુશું' એમાં 'શું' એ સાતમીનો પ્રત્યય 'માં'ના ભાવમાં.

૨૫-૨૬

મૂલમાં જલતત્ત્વ તેમ જ વ્યંગાર્થે પુરૂપ અને પ્રકૃતિ ત્હેના આદિરૂપમાં એક હોવા છતાંયે તે ક્રમાન્તરે, સંજોગોને અનુસરી, જૂદાં જૂદાં જાતિ, રૂપ અને ગુણ ધારણ કરે છે.

અમલ – મલરહિત; નિર્દોષ; શુદ્ધ

જે જે દ્રવ્યો મૂલરૂપે (સત્વગુણમાં) શુદ્ધ અને નિર્દોષ હતાં તે પરિણામે (તમોગુણમાં) કેટલાં ભયંકર? અર્થાત્ તે તત્વો એટલાં બધાં ભયંકર છે કે ત્હેનું વર્ણન પણ ન થઇ શકે.

કમલ

આ કાવ્યમાં અમુક એક ભાવનાને જ પોપણ આપ્યું છે એમ નથી; પણ સાંસારિક દશ્યોના અનુભવોથી જે કંઇક જોવાનું કે જાણવાનું મળ્યું છે ત્હેનું 'કમલ'ની વિધવિધ ચેષ્ટાઓમાં આરોપણ કર્યું છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય યુરોપની મુસાફરી પછી હું અમેરિકા ગયો તે સમયે લખાયું હતું.

ટીકા

૧-૬

રવિના શા કિરણથી – સુરજના કિરણોમાં એવું તે કયું તત્વ છે કે જેનાથી કમલનો વિકાસ થાય છે? કેમકે બીજી પંકિતમાં કહ્યું તેમ અનેક પ્રકારના ઉપાયો કર્યે જે કમલ ખીલતું નથી તે માત્ર સૂર્યકિરણોના સહજ સ્પર્શથી ખીલે છે, તો એ કિરણોમાં અને સ્પર્શમાં એવો તે શેઃ ચમત્કાર ભર્યો હશે? સ્ત્રીમાં સ્ત્રીતત્વ જેમ પતિના સ્પર્શમાત્રથી ખીલે છે તેમ .અહિંપણ કોઈ અગોચર સમ્બન્ધ રવિકમલ વચ્ચે હોવાનો ધ્વનિ છે.

રવિંપણ હસે – આ અગોચર સમ્બન્ધ કેવલ.કમલને જ આનન્દનું કારણ નથી પણ રવિમાટેયે તે સમાન છે. દામ્પત્ય સ્નેહમાં પતિપત્નિ ઉભયને તેઓનો સમ્બન્ધ સમાનરૂપે આનન્દદાયી હોવાનો ધ્વનિ છે.

હશે એવું ... ... અતિ કર્યે – ત્યારે આપણને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થાય છે કે આ સ્નેહ-સમ્બન્ધમાં કુદરતે એવું તે શું મૂક્યુ હશે કે જેથી અન્યરૂપે અસાધ્ય જણાતું કાર્ય્ય સાધ્ય થઇ શકે છે. દૃષ્ટાંતતરિકે કમલ રવિકિરણો સિવાય અન્ય કોઇપણ દ્રવ્યથી ખીલતું નથી. આમાં જો સુરજની ઉષ્ણતાથી કમલ ખીલતું હોય તો કમલને અગ્નિનો તાપ લગાડવાથી તે ખીલવું જોઇએ; જો તે સૂર્યના પ્રકાશથી ખીલતું હોય તો વિજળીના પ્રકાશથી ત્હેને ખીલવી શકાવું જોઇએ, છતાં આવા

કોઇપણ પ્રકારોના ઉપાયોથી તે ખીલતું નથી એ તો જાણીતું છે.

૭-૧૨

રસિકઅલિ – શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, દેશી કે વિદેશી સમાજમાંયે આવા 'રસિકઅલિ'ઓ કંઇ થોડા નથી. તેઓનું કાર્ય્ય મુગ્ધાપત્નિઓને પોતાના મધુર ગુંજારવથી ભમાવી પોતાના ધર્મ્મથી વિમુખ કરવાનું હોય છે. કુદરતી સ્ફુરણાથી જોડાયલી પત્નિમાટે, કેટલાક અપવાદોસિવાય, સંખ્યાબન્ધ હૃદયરસિકો (Sweethearts) હોવાની સ્વાભાવિકપ્રથા આપણા દેશો કરતાં પ્રાશ્ચાત્યદેશોમાં કંઇક વિશેષ પ્રમાણમાં સ્થાપિત થયેલી જોવામાં આવે છે.

હવે કેવો ... ... ત્યાં ભ્રમરને – અને આવા ઉપપતિઓસાથેના સ્થૂલનિકટવ્યવહારમાં નલિનીપણ કંઇ ઓછો ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતી નથી. અર્થાત્ આવા દશ્યોમાં કેવલ 'રસિકઅલિ'ઓ જ સર્વ્વ દોષને કે ઇર્ષાને પાત્ર નથી. ભ્રમરને બીચારાને તો કંઇક એવું જ ઉગી ગયેલું કે, આ જગતના સર્વ્વ કમલો માત્ર પોતાના ઉપભોગનેમાટે જ કરેલાં છે, એટલે તે તો જાણ્યે અજાણ્યે ત્હેના આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાલન કર્યે જ જાય છે. આ ચેષ્ટાને કેટલાકો અને મુખ્યત્વે પ્રાશ્ચાત્યજનસમૂહ નિષ્કામ પ્રેમ (Platonic Love) હોવાનું જણાવે છે પણ મ્હને તો એમાં કેવલ પશુવૃત્તિ જ દેખાય છે.

ટીકા

१६-२२

અરે, કેવાં ... ... પિયુને સહજમાં – એ કમલ જેવાં કોમલ અને ત્હેના જેવાં જ સ્વભાવવાળાં 'પ્રણયીહૃદયો' કેટલાં જૂઠાં કે પોતાના નિર્માણપતિને ત્યજી દઈ તેઓ અન્ય એવા રસિકોને પોતાના શરીરનો ઉપભોગ કરવા દે છે.

અહિં સમાન કારણથી ત્હેને અનુરૂપ એવાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવી હોવાથી **સમાલઙ્કાર** થાય છે.

પોતાના પતિમાં દોષ અને નિરાશાના કારણે જો કેટલીક પત્નિઓ આવો માર્ગ સ્વીકારે તો ત્હેનેમાટે કંઇક ક્ષમાનું કારણયે રહ્યું; પણ ઘણી જગ્યાએ તેમ ન હોતાં કેટલીક સ્ત્રીઓને તો પોતાના 'રવિસમ' પતિને 'સહજમાં' ત્યજી દેવાનો (કમલની જેમ) કેવલ સ્વભાવ જ પડી ગયો હોય છે.

અને તેયે ... ... ભ્રમરને – અહિં તો લજ્જા, સમાજભય, વિનય કે અન્યકોઇપણ આવરણનું બન્ધન રાખ્યું નથી. આવાં દશ્યો જેટલાં પ્રાશ્ચાત્યદેશોમાં સામાન્ય છે તેટલાં અહિં નથી. કવિનો તે દેશોનો અનુભવ આવા ઉદ્દગારો ક્હાડવા પ્રેરે છે. આગળ વર્ણવેલી ચેષ્ટાને અહિં વિશેષ સ્થૂલ અને સ્પષ્ટભાવમાં દઢતમ કરી છે.

૨૩–૨૬

મ્હને લાગે ... ... ન કદિ જે– આવા સ્થૂલપ્રેમના અનેક બનાવો જોતાં મ્હને કોઇક વખત એમપણ શંકા ઉઠતી કે, કદાચિત્ કુદરતના પોતાનામાં જ કંઇક એવી વિચિત્રતા ન હોય કે જેથી ‘પ્રણયીઉર’ જે ન ચાહે એવા (બેવફાના) કૃત્યોપણ ત્હેમની પાસે કરાવવામાં આવે. અહિં વિષયાસકિતનું શુદ્ધપ્રેમઉપર પ્રાધાન્ય ધ્વનિરુપે વર્ણવ્યું છે કે જેના કારણે આવા બનાવો બનતા હોવાનું કવિ માને છે. એ સાથે કવિનું એવુંપણ માનવું છે કે, આધુનિક સમાજ (Society) પોતેપણ એક સ્વાર્થીયમણ્ડલ હોય આવા બનાવોને અન્યરૂપે (પોતાના રીતરિવાજો, બન્ધનો અને છુટોથી) ઉત્તેજન આપે છે.

હૃદય

કુદરતના નિયમો અને દશ્યો ઉકેલવાં જેટલાં અશકય છે તેટલું જ અશકય આ ‘હૃદય’નું પૃથક્કરણ.

૧–૩

મિલન ... ... સ્વતાલને– જે ભિષણગાન સમુદ્ર નિરંતર ગાય છે તે જ અશેષગાન મ્હારૂં હૃદય પણ છન્દોરૂપે પોતાનો તાલ

મિલાવી ગાતું હશે, એથી વિશેષ મ્હને ખબર નથી.

૪-૮

મમાહૃદય ... ... સ્હમજ્યું નથી – હૃદયના ભાવો સ્હમજવા કઠિન હોવાના કારણો આગળ જણાવ્યા પછી અહિં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, પોતાનું હૃદય પણ જેઓથી સંપૂર્ણપણે ઉકેલાયું નથી તેઓ અન્યહૃદયોમાં જે અનેકવિધ ભાવનાઓ પલેપલે સ્ફુરતી હશે તે બધી શી રીતે ઉકેલી કે સ્હમજી શકશે?

૧૧-૧૪

તદપિ દૃષ્ટિ ... ... સ્હમજું ન હું – પણ આવી અશક્યતા છતાંયે જો કોઇક કારણે (આત્મપ્રતિભા કે અન્ય આધિદૈવિક શક્તિના પરિણામે) મ્હને સર્વ હૃદયોના ભાવો ઉકેલવાની ચાવી મળે તો એ બધા 'વિષમ, નવ અને ઉંડા ભાવો જાણતાં હું ત્યારે રૂદન કરૂં કે હાસ્ય' એ કહેવું તેટલું જ અગમ્ય છે.

ભય, શોક, દુઃખાદિ તેમ જ હર્ષ અને સુખની ક્ષણો જૂદી પાડી ત્હેની તુલના કરી એ બેમાં વિશેષ પ્રમાણ રૂદનનું છે કે હાસ્યનું છે એનો વિવેક કરવો કેવલ અશક્ય છે. જીવનમાં કદાચિત્ દુઃખો થોડાં હોય તોપણ જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે તે ધાર્યાકરતાં વધુ દુઃખદ હોય એવું લાગે છે, અને સુખ મળે છે ત્યારે તે ધાર્યાકરતાં બહુ જ ઓછા

પ્રમાણમાં આપણને અનુભવવાનું મળ્યું છે એમ લાગતું હોવાના કારણે ઉભયની તુલના કેવલ અસમ્ભવિત છે. આથી જ કવિ લખે છે કે, 'કશું સમજું ન હું?'

પર્ણ .

માનવશરીરનું 'પર્ણ'માં સ્થૂલરૂપે આરોપણ કર્યું છે. ત્હેનું અસ્તિત્વ અને તેથીયે વિચિત્ર ત્હેની રચના અને ક્રિયાઓનું વર્ણન પ્રસ્તુત કાવ્યમાં, સમાનરૂપે કરવાનો યત્ન છે.

૫–૧૦

વેલી – જગત્–સંસારને અનુલક્ષીને.

અનેક જાતિ – એમાં વયનો ક્રમ અને જાતિનું સૂચન છે.

સુખદાનવપલ્લવો – નિર્દોષ બાલકો જે હૃદયને આનન્દ આપે છે. 'વેલી'ને વધુ શોભિત બનાવનાર પણ એ જ દ્રવ્યો.

રાતું હતું ... ... પરિવર્તનો છે – બાલપણમાંથી યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં થતાં પરિવર્તનનું અહિં સૂચન છે. કવિ આ પ્રતિપલ થતા ફેરફારો જોઇ પૂછે છે કે, આ પરિવર્તનો અહિં જ અટકે છે કે હજી

કંઈ બીજું રૂપ ધરવાનું બાકી રહ્યું છે? અહિં રાતું હતું, લીલું બન્યું, પીળું થયું તથા તુટી પડયું ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓનું 'પર્ણ'માં યથાક્રમે વર્ણન કર્યું છે તેથી કારકદીપકાલઙ્કાર થાય છે.

તુટી પડયું – અહિં વ્યંગાર્થે સ્થૂલશરીરનો નાશ કિંવા મૃત્યુનો ઉલ્લેખ છે.

નવ તે જશે ... ... રહ્યું'તું – એ પીળું થઇ પડી ગયેલું પાંદડું શું કોઇપણ દીવસ તે ડાળીએ ફરી ન લટકશે? અહિં 'પ્રથમ જે ડાળીએ તે લટક્યું હતું' તે જ ડાળીએ ફરી પાછું તે લટકશે નહિ એમ કહેવામાં પુનર્જન્મ માનવાવાળા એક પક્ષનો નિષેધ કર્યો છે. આ પક્ષ એવું માને છે કે, અપૂર્ણ રહેલાં આ સંસારના કાર્યો પુરાં કરવાને જીવ ફરી જન્મ લે છે, અને જ્યાંથી એવાં કાર્યો અપૂર્ણ રહ્યાં હોય છે ત્યાંથી તે કાર્યોને ઉત્તરોત્તર પૂર્ણ કરે છે. આ સિવાય એવોપણ ધ્વનિ છે કે, માનવજીવનમાં યા અન્યકોઇપણ કોટિમાં જે સ્થિતિ એક બખત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અને તેવી જ સ્થિતિ, તે પાંદડાંમાટે જેમ તે જ ડાળીએ પાછું જવું કેવલ અસમ્ભવિત છે, તેટલી જ અસમ્ભવિત છે.

૧૧-૧૪

ઉંચે રહી ... ... વિશ્વકેરો – માનવજીવનને કવિ વિશ્વના

વિજયરૂપ ચિહ્ન માને છે. જગતના સર્વ દ્રવ્યો (પશુ, પક્ષી આદિ)માં માનવજીવન.અને માનવશરીર સર્વદૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે એ તો નિર્વિવાદ.

૧૫-૧૬

જાણવું ... ... **નિયમો છે** – એ કોણ જાણે છે કે આ નજીવું જણાતું એક પાંદડું અને ત્હેની રચના, જેટલું આ વિશ્વ ગૂઢ છે તેટલું જ ગૂઢ અને અગમ્ય છે; તેમ જ જે નિયમોથી આ અખિલ બ્રહ્માંડ અનાદિથી હજીસુધી ચાલી રહ્યું છે તે જ બધા નિયમો એમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. જે દિવસે એ પાંદડાના રાતું બનવામાં, લીલું થવામાં, પીળું થવામાં તેમ જ તુટી પડવામાં રહેલા ગૂઢ રહસ્યને કોઇ મહાન વિભૂતિ ઉકેલી શકશે તે જ દિવસે આ વિશ્વનો ભેદ અને એને નિયમમાં રાખનાર સૂક્ષ્મ નિયમોનો ભેદયે આપોઆપ ઉકેલાશે.

પ્રભાકીટ

આ કાવ્યનો કેટલોક ભાગ 'સંગીતધ્વનિ, પ્રથમધ્વનિ'માં આવી ગયો છે. અહિં 'પ્રભાકીટ'ની અન્યોક્તિથી તત્વજ્ઞાનના મૂલસૂત્ર (तत्वमसि)ને સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન છે.

<u>૧–૪</u>

મૃદુમૃદુ – ઝાંખી; ખણ્ડિત. વ્યંગાર્થમાં–આત્મસ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ જ્યોતિ નહિ પણ અન્યમાં છાયારૂપે વિવિધરીતે જણાતી, અને તેથી જ મૂલ સ્વરૂપ જેવી પ્રભાવયુક્ત નહિ પણ ખણ્ડિત.

તેજની – અન્તઃજ્યોતિની. **અંશુ**–કિરણો; તણખા.

વેરતો – એનો કર્તા 'એ' એમ ચતુર્થપંક્તિઉપરથી જણાય છે પણ તે 'એ' કોણ? તે જણાયું નથી. 'પ્રભાકીટ' ન મૂકતાં ત્હેના ગુણનું વર્ણન સંર્વનામથી કર્યું છે. શ્લોક ૩માં ૧૬મી પંક્તિમાં 'પ્રભાકીટ' મૂકી ભેદ ખુલ્લો કર્યો છે. '**વેરતો**' એનો ગૂઢ સૂચિતભાવ વ્યંગાર્થમાં 'અન્યદ્રવ્યોમાંથી પ્રકાશતો' એવો છે. આગીઆમાટે પંક્તિઓ ઉત્પ્રેક્ષા છે. સ્વભાવોક્તિ પોષક છે.

ક્ષણિક સ્થિતિ ... ... ઉડે – કોઈ જગ્યાએ સ્થિર થઇ બેસે નહિ, પણ આન્તરગતિનો ગુણ હોવાથી ગતિમાન. જગતના દ્રવ્યોના ઉપભોગથી અસંતુષ્ટ હોવાથી અન્ય પૂર્ણઆનન્દમય દ્રવ્યને તે શોધતો હોવાનો ધ્વનિ છે.

હૃદય – આગીઆને પોતાનો પ્રકાશ છે પણ તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં 'નિજ પ્રભા મૂકી' તે કોઇક અન્ય પ્રકાશને 'જગે શોધતો' ફરે છે

એવી કલ્પના. વ્યંગમાં છવ-શુદ્ધરુપે પોતે બ્રહ્મરૂપ છે છતાં ત્હેનું ત્હેને જ્ઞાન નથી અને તે જ કારણે તે અસંતુષ્ટ છે. આના પરિણામે કોઇ અનન્તજ્યોતિની, પોતાનું કેન્દ્ર ભૂલી, તે શોધ કરે છે. એમાં ઉભયનું અજ્ઞાન સમાનઅંશે ગર્ભિત છે.

૫-૧૨

કદિ ન ... ... દિવ્ય તે – આ વિચિત્ર શોધના કારણરૂપ ઉપરજણાવ્યું તેમ પોતે જ બ્રહ્મ છે એનું અજ્ઞાન. અથવા તો એવું ન બન્યું હોય કે, પોતામાં રહેલી જ્યોતિ (આત્મા) અતિ સામાન્ય હોય જે અન્યજ્યોતિ (બ્રહ્મ)ની તે શોધ કરે છે 'તે મહાન, વિશેષ શુદ્ધ, પ્રપૂર્ણ, ભિન્ન, શાન્ત અને દિવ્ય છે' એમ ત્હેનું માનવું હોય.

મૂલકાવ્યમાં આ ભાવ જોઇએ તેટલો સ્પષ્ટ નથી, પણ ટીકાથી તે સમજી શકાશે એવી આશા છે.

અને પુરૂષાર્થે ... ... કદિ જડે – અને આવી જ માન્યતામાં તે પોતાનું મૂલરૂપ ભૂલી અન્યરૂપને જગતમાં અનેક પુરુષાર્થો કરી શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કવિ ત્હેની અશક્યતાનું વર્ણન કરે છે કે, જે પોતાને ભૂલી જઇ પોતાને જ શોધવા જગતમાં ભટકે છે ત્હેને તે કેમ પ્રાપ્ત થશે ?

ન એમ......કીટનું – અને જો તે આવી જ ઉંધી ભ્રમણામાં રહેશે

તો તે બીચારાનું શું થશે? અહિં કેટલાક ધર્મ્મજિજ્ઞાસુઓ કે જેઓ ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિના ભોગ થઇ પડયા હોય છે તેઓની ઉત્પેક્ષા કરી છે; અને તેસાથે તેઓના આવા પ્રયત્નની અફલતા પણ દર્શાવી છે. 'એ બીચારા આગીઆનું શું થશે?' એમ કહેવામાં કવિએ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં મૂકાયેલા આત્માઓપ્રતિ સ્વભાવપ્રેરિત દયા બતાવવાનો વિવેક કર્યો છે.

૧૩-૧૬

તહિં – આવી અજ્ઞાનમય સ્થિતિમાં તે ભટકે છે ત્યારે.

વિદ્યુત – વીજળી; દિવ્યજ્યોતિ.

શું – અનેક ભાવયુક્ત.

ક્ષિતિજમાં – વ્યંગાર્થમાં-પૂર્વે જેમ 'મૃત્યુ' એવો અર્થ કર્યો હતો તેમ અહિં નહિ, પણ આત્મા અને પરબ્રહ્મના મિલનસમયે; ક્ષણિક આત્મસાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાં.

મીંચાઇ ... ... જતાં હતાં – અહિં આત્મસાક્ષાત્કારનો ક્રમ સ્થૂલઅનુભવથી પર હોવાનો ધ્વનિ છે.

ક્રમે – વખત જતાં; ઉત્તરોત્તર.

અન્તરચક્ષુ દિવ્ય – પ્રેરિતજ્ઞાન કે જેને સ્થૂલ ધર્મ્મશાસ્ત્રોના શિક્ષણસાથે કશો સમ્બન્ધ નથી.

વિમોહ અન્યનો – આ 'અન્યનો વિમોહ' પ્રત્યેક જીવમાં થોડેઘણે અંશે હોય છે જ. પોતાની પાસે જે કંઇ હોય ત્હેનાથી બીજા પાસે જે કંઇ છે તે વિશેષ અને ઉચ્ચતમ છે એવી મનોવૃત્તિ કંઇ અમુક એક જ વ્યક્તિમાટે સત્ય છે એવું નથી પણ તે પ્રત્યેક જીવમાટે સમાન છે. પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યાદિ સમાજમાં જે કંઇ પણ ઉદ્વેગ, અસંતોષ અને ચાલુવિગ્રહ નિત્ય જોવામાં આવે છે ત્હેના કારણરૂપ આ 'અન્યોન્ય વિમોહ.'

૧૭–૧૮

અને કંઇ બોધ થયો ગણી – 'ક્ષિતિજમાં' વિજળીના ચમકારાથી આગીઆને કંઇક બોધ થયો એમ માની લીધું છે. વ્યંગાર્થમાં આત્મ-સાક્ષાત્કારની ઝાંખી થતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તેથી.

સ્વભૂલની – પોતાના આવા અજ્ઞાનનેમાટે. વિજળીના પ્રકાશમાં આગીઓ પોતાનું સ્વરૂપ જોઇ શકે છે અને તે વખતે ત્હેને ભાન થયું કે, જે પ્રકાશને તે શોધતો હતો તેવો જ શુદ્ધ અને દિવ્ય પ્રકાશ પોતાનામાં પણ છે. આથી ત્હેને પોતાની ભૂલ માલમ પડતાં તે 'લજ્જા' પામ્યો. વ્યંગાર્થમાં–જીવને આત્મરૂપે ઐક્યનું જ્ઞાન થયું, એટલે પોતે જ બ્રહ્મરૂપ છે અને જેને તે શોધે છે તે પોતાનામાં જ છે એવું જાણતાં અત્યાર સુધીનાં પોતાનાં આવાં અજ્ઞાનનેમાટે ત્હેને સ્વાભાવિક શોચ થાય છે.

કોકિલ

માનવજીવનમાં જો કોઇપણ ભાવના વિશેષ પ્રબલ, આકર્ષક અને ઉંડી હોય તો તે પ્રેમ-રતિ છે. એના ઉત્પાદકરૂપ કોયલનો મધુર ટહૂકો છે.

1-8

વૃક્ષડાળે – સંસારના અનેક વિષયો, ભાવનાઓ અને વ્યવહારના ક્રિયાકાર્યોમાં.

છુપી – પ્રેમ-રતિની ભાવના પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષરૂપે સ્ફુરે છે, જેવો કોયલનો ટહૂકાર.

કોણ – જ્યારે ન્હાનાં બાલક કે બાલિકામાં આ ભાવના પ્રથમ સ્ફુરે છે ત્યારે તે બીજી અન્યભાવનાઓસાથે એટલી બધી મિશ્ર હોય છે કે તેસમયે એ ભાવના સત્યરૂપે શું છે એ કહી શકાતું નથી.

જો કે ... ...સાંભળ્યા મ્હેં – જગતના વિધવિધ સુખાનુભવ (રૂપ, રસ, ગન્ધાદિથી પ્રાપ્ત)માં તેમ જ ક્ષણેક્ષણે ઉઠતી ચિત્તવૃત્તિ (Mental modifications)ઓમાં જો કોઇપણ એક વૃત્તિ અતિશય પ્રબલ અને આનન્દદાયી હોય તો તે પ્રેમ છે. જગતનાં બીજાં સુખોથી આ પ્રેમનું સુખ કંઇક વિશેષ અને જૂદું જ લાગ્યા કરે છે. સકલ જનકલહઘોંઘાટમાં આ એક જ સ્વર કંઇક દિવ્યતાનું ભાન કરાવે છે; અને જ્યારે એ

પ્રેમવૃત્તિ યથાર્થ રૂપમાં પ્રકાશે છે ત્યારે આપણને એમ જ લાગે છે કે આનાજેવો આનન્દદાયી અનુભવ પૂર્વે કદિપણ થયો નથી એ નિઃસંદેહ.

હા! એ ... ... ચિત્ત થાતું – આ વૃત્તિ બીજી બધી શોક, ક્રોધાદિ વૃત્તિઓ જેટલી ચંચળ નથી કે જેથી વખત જતાં તે શમી જાય. અને તેથી જ જો ખરૂં ચૈતન્ય કોઈપણ વખતે યથાર્થ અનુભવાતું હોય તો તે જ્યારે આ વૃત્તિ જાગે છે ત્યારે જ. વળી જે જે ભાવનાઓ કદિ પણ ન અનુભવાયલી હોય તે તે ભાવનાઓ આ પ્રેમની વૃત્તિ જાગૃત થયે અનુભવવામાં આવે છે.

જાણું ન ... ... રસિક લાગે – પ્રેમ–રતિના ઉત્સાહ, મુગ્ધત્વ અને વિભ્રમનું આ પરિણામ છે. વિશ્વામિત્રજેવા તપસ્વી અને ત્યાગીનેયે મેનકા જોતાં 'જગત્ રસિક લાગ્યું હતું'. આ ભાવનાને વધુ ઉત્તીર્ણરીતે સ્હમજવાને કવિનું '**ઉન્મેષ, સ્નેહસાયુજ્ય**'નું કાવ્ય '**સંગીતધ્વનિ**'માં વાંચવું.

૯–૧૨

શું એ ... ... વિકાર જાગે – આગળ જતાં કવિને એવો સંશય થાય છે કે (૧) આ વૃત્તિ કોઈક બ્હારનાં આંદોલનો યા આવરણોને અધીન તો નથી અથવા (૨) મૂઢતા જેમ ચિત્તનો એક વિકાર છે તેમ આ પ્રેમ એ પણ એક પ્રકારનો 'ચિત્તનો કોઇ નવીન વિકાર' તો ન હોય!

વા દૂતિ … … મ્હારી – અગર તો એ ભાવના સ્થૂલમોહ-મદનના પરિણામરૂપે ન હોય? આ બે વૃત્તિઓનો પરસ્પર સમ્બન્ધ એટલો બધો નિકટ છે કે એમાં પ્હેલી વૃત્તિ બીજીથી ઉત્પન્ન થઈ કે બીજી પ્હેલીથી ઉત્પન્ન થઇ તે ઘણી વખત કહી શકાતું નથી.

૧૩-૧૬

એ ઉડી … … મોર ભરેલી ડાળે – પ્રેમનો, જેમજેમ આપણને વધુવધુ અનુભવ થતો જાય છે તેમતેમ ત્હેને આપણે જગતનાં અનેક સૌન્દર્યપૂર્ણ દ્રશ્યોમાં જોતાં શીખીએ છીએ; અને આ વખતે તે વૃત્તિ છુપી હોતી નથી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે.

આમ્રવૃક્ષ – એમાં સૃષ્ટિનાં અનુત્તમ સૌન્દર્યનું આરોપણ છે.

શોભિત તેથી લાગે – આ જગત્નું સૌન્દર્ય પ્રેમનાં સમ્મિશ્રણથી વિશેષ આકર્ષક બને છે.

ના જોડ … … એને – સંસાર પ્રેમથી વિંટાયેલો છે; જગતને 'લીલા' ક્હેવાનો આ હેતુ હોય.

૧૭-૨૧

છે શ્યામ … … ખોલવાને – આત્યંતિક પ્રેમમાં જાતિ, રૂપ,

ગુણાદિ ભૂલી જવાય છે; અને પાત્ર અપાત્ર જેવું કશું હોતું નથી. ત્યાં તો પ્રેમનો ઝરો જે એક વખત વહ્યો તે વહ્યો જ. 'તે કોનાતરફ વહે છે?' એવો સવાલ પ્રેમીને કોઇ દીવસ ઉઠતો જ નથી. પરાશરમાટે માછીની છોકરી કે શિવમાટે ભીલડીતરફ ઢળેલો પ્રેમ કંઇ જાતિ, ગુણના બન્ધનથી ડગ્યો ન હતો.

અહિં પરસ્પર અનુરૂપ નહિ એવા પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો હોવાથી વિષમાલઙ્કાર થાય છે.

ને એવું ... ... ગુંથેલું – આ દૃષ્ટાંતોથી એવું માનવાને કારણ મળે છે કે, પ્રેમીહૃદયો 'શ્યામમાં કંઇક ઉજ્જવલતા રહી છે અને સૃષ્ટિ વિષે બધી વિષમતા જ ગુંથેલી છે' એ અનાદિભેદ પામી ગયા હોવા જોઇએ.

હરિણ

સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોપ્રતિનાં ચિત્તનાં આકર્ષણ, પ્રવૃત્તિ અને ધ્વંસનું આ કાવ્યમાં વ્યંગરૂપે સૂચન છે. પ્રથમ ઉત્સાહ, પછી સમ્મોહ અને અન્તે નૈરાશ્ય એ ઇન્દ્રિયજન્યસુખના સ્વભાવસિદ્ધ અનુભવનું 'હરિણ'ની ઉક્તિથી ઉત્તરોત્તર પોષણ કર્યું છે. કાવ્યઅંગે પ્રથમ શાન્ત અને પછી કરુણરસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

1-8

વેગે – મનુષ્યના ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોપ્રતિના આકર્ષણ અને ઉત્સાહને અનુલક્ષીને.

રેવ – નાદ; અવાજ.

ઝાંખો – વિષયોનો સંપૂર્ણ ઉપભોગયે નહિ પણ કેવલ ત્હેની સ્મૃતિ-સ્પર્શ જ ત્હેનાપ્રતિ ચિત્તને આકર્ષે છે એવો ધ્વનિ.

દ્વીતિયપંક્તિ પાઠાન્તરે 'હરિણની રસેન્દ્રિયને' એમ વાંચવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

જાણે ના ... ... ઉચ્ચ ત્હેમાં – સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વિષયોમાંની પ્રવૃત્તિસમયે ચિત્ત એમ વિવેક નથી કરી શકતું કે એવી ક્ષુદ્રલાલસાની સંતુષ્ટિથી જીવનનો કયો ઉદ્દેશ સાધ્ય થાય છે! 'ઉચ્ચ' એ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ એ જ કેવલ જીવનનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે એમ નથી એ સૂચવવાને; નહિ તો આવી પ્રવૃત્તિમાંથી આનન્દ નહિ તો ક્ષણિક સુખ તો મળે છે જ.

લોભાયું ... ... દેખતું ના – વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કે મોહથી અન્ધ બનેલું હૃદય એકદેશીય થવાના કારણે વિવેકશૂન્ય બને છે એમ ધ્વનિ.

ઘેલું – આવી ચેષ્ટાના ફલરૂપે અન્તે મૃત્યુ જ પ્રાપ્ત થાય છે એ

ભેદથી અજ્ઞાન. કંઈક ઉત્સાહપૂર્ણ પણ નિર્દોષ એવો ભાવ ઉત્પન્ન કરવાના આશયથી ઉક્ત શબ્દપ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

'રસમય બની' અને 'લીન થૈ' એ શબ્દો ચિત્તની વિષયમાં તદ્રુપતાના સૂચનરૂપે સહેતુક છે.

ચાલ્યો વેગે ... ... જરાયે – આવી ઓતપ્રોતસ્થિતિમાં ઘણો કાલ વહી જાય તોયે તે થોડો જ લાગે છે.

ના આવે ... ... સુખનો વા – કેવલ સુખની ક્ષણો જ પાછી આવતી નથી એવું નથી, પણ દુઃખના દીવસોયે પાછા નથી આવતા. જીવનની સુખ કે દુઃખની પલવિપલો જે વહી જાય છે તે પાછી નથી આવતી એમ સૂચન.

સમ્ભારે ... ... માનવી ના – જે ચીજની પુનઃપ્રાપ્તિ અસમ્ભવિત છે હેનો શોચ કેવલ વ્યર્થ જ.

૯–૧૨

નાદના લોભથી – વિષયોની લાલસા અને તેથી પ્રાપ્ત ક્ષણિકસુખાનુભવને ઉદ્દેશીને.

'શંકે' માં 'કે' ને લઘુ ગણવાનો ત્રાસ પડતો હોય તો પાઠાન્તરે 'કહીં' પ્રથમ અને 'શંકે' પછીથી વાંચવું.

ટીકા

એવે – જ્યારે કોઇ જીવ વિષયસુખમાં સંપૂર્ણ લીન થયો હોય છે ત્યારે જ, અને એટલું જ નહિ પણ જ્યારે તે મૂઢજીવને મૃત્યુની લેશપણ આશંકા નથી હોતી તે જ વખતે.

દ્વેષી – જેનાથી બીજાને સુખી જોઇ શકાતું નથી એવો. સુખીજીવનનો દ્વેષ જો કોઇને વધુ હોય તો તે **યમરાજને** છે એ સત્યનો અનુભવ તો જે બીચારાને થયો હોય તે જ જાણે.

ગુપ્ત – અણચિન્ત્યું; મર્મભેદી.

૧૩–૨૦

ડોળાતાં – એ શબ્દને બેરીતે વાંચી શકાશેઃ–(૧) ' ચંચળનારીનાં જેવાં ડોળાતાં ' અને (૨) ' ડોળાતાં દીનલોચન '. આમાં જે ભાવ વાચકને વિશેષ હૃદયગ્રાહ્ય લાગે તે સ્વીકારવો.

જૂવે પારધી ... ... નિર્દોષથી – બાણથી વિંધાયેલું તે હરિણ (ત્હેનીઉપર નીચા વળેલા અને કંઈક સંતોષથી જોતા) પારધીને અને વિશ્વને બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા (દ્વેષ અને પ્રેમના) ભાવોથી જૂવે છે. કવિ કહે છે તેમ એ ભાવો ' નિર્દોષ ' છે. ' પારધીને ' આપ્રમાણે પોતાનો નાશ કરવામાટે 'દ્વેષ'થી જોવામાં અને 'વિશ્વને' ત્હેમાં અનુભવેલા અને

રહેલા અનેક સુખો અને સ્મરણોને લઇને 'રાગ'થી જોવામાં હરિણની તે સમયની સ્વભાવસ્ફુરિત મનોવૃત્તિ દર્શાવી છે.

અહિં 'પારધીને દ્વેષથી' જોવામાં અને 'વિશ્વને રાગથી' જોવામાં, હરિણ ઉભયને હાની કે ફાયદો કરી શકવાની સ્થિતિ ધરાવતું ન હોવાથી ત્હેની આ ચેષ્ટાને સહેતુક 'નિર્દોષ' કહી છે. અહિં શબ્દવ્યવસ્થા સાભિપ્રાય હોવાથી પરિકરાંકુરાલઙ્કાર થાય છે.

મહાયત્ને – અનેક દુઃખો અને પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત.

દિન–સ્વપ્નમાં – સ્વપ્નાવસ્થામાં ગુંથેલી આશાઓ જેટલી જ આ સ્થૂલજીવનની આશાઓ પણ નિષ્ફલ. દીવસો સ્વપ્નવત્ હોવાના સત્યનો અનુભવ તો મૃત્યુના મુખમાં હોય તે જીવને જ યથાર્થ થાય છે.

જૂવે ... ... મૂકહાર્દ – ચિત્ત એવું હઠીલું છે કે, અન્તિમ નિરાશામાંયે ત્હેને આશાનું કિરણ જણાય છે; પણ મૃત્યુનું આગમન એક જ એવી સ્થિતિ છે કે જ્યાં નિરાશાને આપણે નજરોનજર (દૃશ્યે) જોઇ શકીએ છીએ. જીંદગીભરની સંચિતઆશાઓને 'છિન્ન થતી દૃશ્યે જોવાનું' દુર્ભાગ્ય મૃત્યુના મુખમાં પડેલા જીવને આ કેવલ એક જ વખત પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્મૃતિશ્રેણી આયુની – બચપણથી તે અત્યારસુધીની જૂની સંભારણાની પરંપરા.

સ્મરી – પુનઃ પુનઃ યાદ કરી.

સમ્મોહ – એ 'આયુની સ્મૃતિશ્રેણી'ને માટે.

નૈરાશ્ય – એ 'વિશ્વની લીલા'ને માટે. નિરાશા એટલામાટે કે એ વિશ્વની લીલા ફરીથી કદિ પોતાને જોવાની મળવાની નથી એવું અહિં ભાન થાય છે તેથી.

રંક લોચનો – ઘાયલ થયું ત્યારે લોચનો 'દિન' તો હતાં જ, પણ હવે વિહ્વલતા, સમ્મોહ અને નૈરાશ્યથી વિશેષ દિન બનેલાં.

અન્તિમ ... ... વિશ્વની – મૃત્યુ પૂહેલાંના છેવટના કેવલ એક દૃષ્ટિપાતસાથે, જ્યાંસૂધી નજર પૂહોંચે ત્યાંસૂધી ત્હેને લંબાવી, તે અતિદિન અને અશ્રુપૂર્ણ લોચનો આ સંસારની હંમેશને માટેની વિદાય લેતાં સદાના બંધ થાય છે.

જીવનશેષ નિશાન્તે – જીવનની આ છેલ્લી રાત્રિના અન્તે.

શોક–આકુલ શાન્તિથી – આ ત્રણે વૃત્તિઓ મરતી વખતે સાહજિક ઉત્પન્ન થાય છે જ. પ્રથમ નિરાશાથી શોક, પછી ઉદ્વેગ અને

વેદનાથી આકુલતા અને છેવટે લય પામવામાં આત્માની શાન્તિનું સૂચન છે. 'શોક' અને 'આકુલ'તાની વૃત્તિઓ મિશ્ર હોવાથી અહિં ઉભયની સંધિ સ્વીકારી છે.

૨૧–૨૨

ક્રૂરકર – 'નિત્યે કુમળાં હૃદયોને વિંધે છે' તેથી 'ક્રૂર' કહ્યો છે.

મહાપારધી – પોતાનું એકવખતછોડેલું બાણ કોઈપણ વખત નિષ્ફલ નિવડ્યું ન હોવાથી 'મહા'.

અહિં 'ક્રૂર' અને 'મહા' એ વિશેષણો ત્હેના વિશેષ્ય 'કર' અને 'પારધી'ને માટે ત્હેનાથી ફલિતક્રિયાને અર્થે સાભિપ્રાય હોવાથી પરિકરાલઙ્કાર થાય છે.

બુદ્બુદ

જીવમાત્રના સ્થૂલઅસ્તિત્વનું 'બુદ્બુદ'માં આરોપણ છે. કાવ્યઅર્થે કવિની કેટલીક કલ્પનાને સ્પષ્ટ કરી છે. આખાં કાવ્યમાં આ જીંદગી (પરપોટાની જેમ) ક્ષણભંગુર છે એ અનાદિ સત્યને પોષણ આપ્યું છે.

પણ ત્યાં જોવાની મળી અને સાથેસાથે સંસારનોયે મોહથી અનુભવ લીધો.

ને 'ચિર હું' ... ... જલપરે – આ બધું થતાં અને કરતાં લગભગ પચાસસાઠ વર્ષ થઇ ગયાં હશે એટલે પરપોટાને સહજ એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ કે, 'હું અમર છું અને મ્હારૂં આ અસ્તિત્વયે તેટલું જ અમર હશે.'* અને આવી જ કંઇક માન્યતાસાથે તે જગતનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

ના, ના બને – આ બધું માનવામાં કેમ આવે? જે ચીજને સાઠસાઠ વરસસૂધી આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ તે ચીજ કેવલ એક ક્ષણની અંદર જ હતી ન હતી થઇ જાય છે ત્યારે એ વસ્તુ ખરેખર નાશ પામી જ છે એ માનવું આપણને કેટલું ભારે અને વધુ પડતું લાગે છે.

ને વારિની ... ... ગયો, હા! – અહિં 'વારિની' જગ્યાએ 'વાયુની' વાંચશો તો ભાવના વિશેષ સ્પષ્ટ લાગશે. જ્યારે પરપોટોપ્રથમ થયો ત્યારે તે 'સમીરની નવીન લહરી'થી થયો, અને હવે નાશ પામ્યો ત્યારે

---

* જ્યારે દ્રવ્યલોભી, સત્તાલોભી કે અન્ય જીવોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને એવું માનવાને કારણ મળે છે કે, તેઓ એમ જ ધારતા હોવા જોઇએ કે આ જગતની ત્હેમની મુસાફરી કાયમની જ રહેવાની.

તે તે જ 'વાયુની નવીન ઊર્મિથકી' નાશ પામ્યો. કવિ અહિં એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવા માગે છે કે, જે કંઇક ક્રિયા, તત્વ કે વિકારના પરિણામે જડપદાર્થમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રિયા, તત્વ કે વિકારના પરિણામે એ નાશ પણ પામે છે.

અહિં 'વાયુની નવીન ઊર્મિ' એવી એક જ વસ્તુથી 'બુદ્‌બુદ'ની ઉત્પત્તિ અને નાશ અનુક્રમે વર્ણવ્યો હોવાથી વ્યાઘાતાલઙ્કાર થાય છે.

20–21

નિમેષ – અનન્તકાલની સાથે સરખાવતાં આપણાં કહેવાતાં સાઠવર્ષો એક આંખના પલકારા જેટલા વખતનું પણ ભાગ્યે જ ભાન કરાવી શકે. બ્રહ્માની તો એ 'નિમેષ' જ.

ત્રણું ... ... બધી શમી – અહિં જન્મ, મરણ, બાલ, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થાદિની ત્વરિત ગતિનું સૂચન છે. તે એટલું બધું ત્વરિત કે તે થાય છે, થયું છે વિગેરે જાણવા જેટલો સમય પણ આપણને મલતો નથી.

લઉં ... ... શું – અને એથી જ આપણને સંશય પડે છે કે, એ સ્થિતિ શું વાસ્તવિક હતી જ કે કેવલ સ્વપ્નવત્ ભ્રાન્તિ જ ન હોય.

મધુકર

આ કાવ્ય 'કમલ'ના ઉત્તરાર્ધ્વરૂપે અહિં યોજ્યું છે જેમાં પુરૂષને દક્ષનાયક (મધુકર) કલ્પ્યો છે. જો કે કાવ્યઅર્ક તો સ્ત્રીપુરૂષ ઉભયની દક્ષતા (Non-passivity) સમાનરૂપે વર્ણવી છે. આવા સ્વેચ્છાચારી સ્ત્રીપુરૂષોને પ્રાશ્ચાત્યદેશોમાં સ્વૈરિન્ (Flappers) * કહે છે.

૧-૪

તોય ના તૃપ્ત દીસે – આ અસંતોષ ત્હેમની પ્રથમ અનુભવ પછી વધતી જતી વિષયાસક્તિનું પરિણામ છે.

સ્નેહે જૂઠો – જો એનો પ્રેમ સાચો જ હોય તો પ્રથમનાયિકાને ત્યજી અન્યની શોધ કરવાનું ત્હેને પ્રયોજન ન રહે.

પ્રણયરવ – પ્રેમવચનો.

---

* આનો રૂઢ ગુજરાતી શબ્દ 'અડુકદડુકિયો' છે, જેનું ખાસ લક્ષણ એ કે તે બધી બાજુએ રહી જોઇતો લાભ કેવલ ઉપલકમાં જ મેલવી જાય છે; જેને કશી જોખમદારી નથી અને જે સૌમાં સરસ હોય તે જ લે છે.

સ્નેહે વ્હેલી ... ... કુસુમકલી – મુગ્ધાના ઉત્સાહ, નિર્દોષતા અને અજ્ઞાનતાનું સૂચન છે.

એવીરીતે ... ... ગૂહે – નવી નવી કલીઓ શોધવાનો જે ત્હેનો દિવસનો વ્યવસાય તે જ ત્હેનો જીવનનોયે ક્રમ. જીવન એ એક લાંબો દીવસ જ તો; બીજું શું ?

નવ ભ્રમર – એક ભ્રમર તો ઉપભોગ કરી અસંતુષ્ટ થઇ ગયો; હવે બીજો આવ્યો જેને બધું નવેસરથી શરૂ કરવાનું.

ને ... ... પૂર્ણહોંસે – તે ભ્રમર જો વસ્તુ સ્થિતિથી જ્ઞાત હોય તો તે 'ભ્રેટેલી કલી ઉપર પૂર્ણહોંસે' બેસે જ નહિ. પણ એ બેસે છે એ સ્પષ્ટ. સાંસારિકજીવનની આ વિચિત્રતા અને શંકાનો પડદો કોઇ દીવસ ખુલશે કે ?

સ્થૂલસ્નેહે – કદાચિત્ માનસિકરીતે તે કેવલ એક જ નાયકને વ્હાલી હોય એવો ધ્વનિ.

માનશે બે ન ઋાગ્યું – દરેક નાયકને પોતાની નાયિકામાં અને દરેક નાયિકાને પોતાના નાયકમાં અડગ શ્રદ્ધા હોય છે; અને જે ગાડું અન્ધારે ગબડે છે તે એ શ્રદ્ધાને લીધે જ, નહિ તો એ અકુદરતી પ્રથાનો ક્યારનોયે અન્ત આવ્યો હોત.

ટીકા

બન્નેયાચે ... ... શકે ના – એ બીચારા ભ્રમરમાટે અને મનુષ્યમાટેયે સમાન. અહિં એક પ્રસ્તુનાર્થમાંથી વિવક્ષિત એવા અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું દ્યોતન થતું હોવાથી પ્રસ્તુતાંકુરાલઙ્કાર થાય છે.

આ બધું નગ્નસત્ય ગળે ઉતારવું દાંભિક મનુષ્યોને જરા આકરું લાગશે ખરું, પણ તેથી સત્ય અસત્ય થતું નથી. કવિએ તો પોતાના અવલોકનને જૂઠાવિનયથી ઢાંકવાનો જરાયે યત્ન કર્યો નથી.

બન્ને સરખાં – સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયમાટે એ અનન્ય (?) શ્રદ્ધા અને સ્થિતિ એક સરખી છે. કોઈક કોઇક આપવાદો તો પ્રત્યેકમાં હોય જ જેને માટે આ આક્ષેપો સાચા નથી.

ભૂલે ... ... તેથી – આવા સ્થૂલમોહમાં શુદ્ધ, અદ્વૈત અને અપ્રતિમ પ્રેમનો અનુભવ કયાંથી થઇ શકે?

૨૭-૩૦

ના વિસારે ... ... લેતો – પોતાની જાલમાં જેટલાં ફસાય એટલાં પંખીડાંઓ તો તે ફસાવે છે જ; પછી ત્હેમાં કોઇક રૂપી જાય ત્હેમાં તેયે શું કરે?

સાચો ... ... દીસતો – હાસ્તો. શું બધું કુદરતી નથી?

નીતિયુક્ત ન હશે, પણ કુદરતી તો ખરૂં જ. આધુનિકસમાજપ્રતિનો કવિનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ છે.

પાપીજેવો શુદ્ધહૃદયનો – ત્હેનું હૃદય તો શુદ્ધ જ. પાપ હોય તો તે કુદરતમાં. અહિં 'પાપીજેવો'માં 'શુદ્ધહૃદય'નાં કથનથી વિરોધનો આભાસ થતો હોવાથી વિરોધાભાસાલઙ્કાર થાય છે.

સત્યનીતિં – આધુનિકસમાજઅર્ક્ું એ 'સત્યનીતિ' નહિ તો શું?

33–34

આ શ્લોકમાં વાચ્યભાવના તો સ્પષ્ટ છે, પણ કવિ એથી કહેવા શું માગે છે તે સ્હમજાશે?

અહિં કથિત અને ઇચ્છિતભાવનાઓનો વિરોધ હોવાથી આક્ષેપાલઙ્કાર થાય છે.

શબ

આ કાવ્યમાં નાયક–નાયિકાના મૃતદેહને ઉદ્દેશીને પ્રેરાયલા નાયિકા–નાયકના ઉદ્દગારો છે. કરૂણરસ પ્રાધાન્ય અને ભાવનાઓ સાત્વિક છે.

૫–૮

સઘળું – શ્લેષાર્થી. 'જગત્'ના વિશેષણરૂપે, અને 'જોતું'ના કર્મરૂપે.

टीका

कथन ... ... भावने – એક પતિપત્નિતરિકેની આપણી ચેષ્ટાઓ જે જગત્ જોતું હતું તે જ કંઇ આપણું બધું જીવન ન હતું; પણ એથીયે વધુ જે આત્મા આત્માને ઓળખવાનો આપણો જીવનક્રમ હતો તે જગત્ જોઈ કે જાણી શક્યું ન હતું. આપણા સ્થૂલસમ્બન્ધથી ગુપ્ત એ શો ભાવ હતો તે મ્હેં ત્હને કોઈ દીવસ મ્હોઢેથી કહ્યો હતો નહિ તેમ જ ત્હેં પણ મ્હને જણાવ્યો નહિ. એમ હોવા છતાંયે તે ગૂઢ અને છુપો ભાવ આપણાં હૃદયો વગરકહ્યે જાણી લેતાં હતાં.

૯–૧૬

સકલ ... ... ઢાંકશે – અહિં અધિક એવી 'સકલ ક્ષણની માધુરી'નું ન્યૂન એવી 'જરા દુઃખ'થી ઢંકાવાનું કથન કરવામાં આવ્યું હોવાથી પરિવૃત્યલઙ્કાર થાય છે.

આગે – આગળ. પ્રયોગ રૂઢ છે.

નથી પથ અન્ય કો' – તે અગાધ શક્તિ આગળ વ્યક્તિત્વ ઇચ્છાશક્તિનું કશું ચાલતું નથી એવો ધ્વનિ.

રૂદન પણ ત્યાં વ્યર્થ – નાયક–નાયિકાના આ દિશામાં કંઇ પણ કરી શકવાના પુરૂષાર્થની અફલતા દર્શાવી છે.

જ્યારે વિભુકૃતિ એમ છે – અહિં તે સર્વજ્ઞાનમય શક્તિને અધીન થવાની વૃત્તિસાથે બ્રહ્માર્પણવૃત્તિયે જાગૃત કરવાનો હેતુ છે.

નહિ ... ... શકું – આ મનુષ્યમાત્રની સ્વાભાવિક લાગણીપ્રબલ ભાવના છે. એ દુઃખદસત્યનું જ્યારે પ્રેમીહૃદયને ભાન થાય છે ત્યારે ધીરજ ખુટી જાય છે.

રૂદન ... ... નભે – ત્યારે હવે શું મ્હારે અહિં એકલાં રહી રૂદન કરવું? પણ રૂદનથી વધુ શો ફાયદો? શું તેથી હૃદયનો ભાર ઓછો થાય છે? અને જો તેમ હોય તો આકાશમાં રહેલા તે મેઘનો ભાર આમ સતત રડ્યાં છતાંયે હજી કેમ હલકો થયો નથી? અહિં ઘણા ભાવો પૂર્વપૂર્વતાને દબાવી દેતા હોવાથી ભાવશબલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૭-૧૮

હું જાણું છું કે કોઇ દીવસ મ્હારે પણ આ જગતને છોડીને જવું પડશે; ત્યારે મ્હારા વિયોગનો શોક કોને રડાવશે? ધ્વનિ એવો છે કે ત્હારાં મૃત્યુને સમયે એ દુઃખદ વિયોગના પરિણામે હું રડનાર રહી–રહ્યો છું, પણ મ્હારાં મરણવખતે એ વિયોગના દુઃખથી કોણ રડશે? અર્થાત્ કોઈ જ નહિ. ત્હને ત્હારી પાછળ એક રડનાર રહ્યું છે તેટલોયે સંતોષ છે પણ મ્હારાં ભાગ્યમાં તો તેયે નથી.

જલધિ

આ કાવ્યનો કેટલોક ભાગ 'જ્યોતિઃસાગર'ના સંકેત નીચે આગળ પ્રગટ થયો છે. ધર્મ્મવિષયે ગણાતા કેટલાક મહાપ્રશ્નોનો અહિં કવિની માન્યતાપ્રમાણે ખુલાશો કર્યો છે.

૧–૬

ચલકચલક થાતું – ચૈતન્યમય. પાણી એ કેવલ જડ જ નથી, પણ ત્હેમાં જે જ્યોતિરૂપે ચલકાટ જણાય છે એ કવિના ધારવાપ્રમાણે એનું ચૈતન્ય.

ક્ષેત્ર – બ્રહ્માંડ.

વિષમ ન ... ... છવાયું – અદ્વૈતની દૃષ્ટિથી ઉભય પક્ષે સાભિપ્રાય.

ગગનપટ ... ... રૂપો – બ્રહ્મવિહારને અનુલક્ષીને. જગતનાં દૃશ્યપદાર્થોની ભિન્નતામાં ર્‌હેલાં ઐક્યથી સૂચિત.

જલધિ ન કદિ હોયે – વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શોધનપ્રમાણે અણુપરમાણુ-યુક્ત જડસમૂદાયરૂપ.

તેજ ક્યાંથી – ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ જડવાદથી સંપૂર્ણ નથી ઉકેલાયું.

કનકકિરણ ... ... ઉર્મિઓના – 'કનકકિરણ' એ ચૈતન્યઅંશુને ઉદ્દેશી. પથ્થરજેવા જડપદાર્થોયે અન્યજીવોની માફક વધે ઘટે છે; અને એવા દ્રવ્યોમાંયે ચૈતન્યની છાંટ છે એમ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે.

જલમહિં ... ... એ – આ બધું જોતાં કેવલ બે નિર્ણય બાકી રહે છે તે એ કે (૧) ક્યાં તો આ બ્રહ્માંડ બધું જડ હોય, જડના પરિણામરૂપ છે, (૨) ક્યાં તો એ બધું ચૈતન્ય હોય, ચૈતન્યના પરિણામરૂપ છે. એટલું જ નહિ પણ (૧) ક્યાં તો જડમાં ચૈતન્ય છે, કે (૨) ક્યાં તો ચૈતન્યમાં જડ છે. પણ એટલું તો નક્કી જ કે એ બન્ને વસ્તુઓ કોઈ એક જ વસ્તુનાં બે ગુણો–અંશો હોવાંજોઇએ. એટલે મૂલ એક પણ ગુણરૂપે બે, જેમ અગ્નિમાં દાહકશક્તિ અને પ્રકાશ બન્ને.

૭–૧૪

અનેકરૂપ – સાતમીનો પ્રત્યય 'એ' લુપ્ત. વિચિત્ર સમયાનુકૂલ સંલગ્નના પરિણામે એક જ તત્વ આપણને જગતમાં અનેકરૂપે દૃશ્ય થાય છે.

ઉર્મિ ... ... ઉંચી કરી – ઉત્ક્રાન્તિવાદને કબૂલ રાખ્યો છે. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં માનેલી ઉચ્ચનીચ કોટિઓ.

દીપજ્યોત ... ... પ્રકાશથી – દીવાની જ્યોત જૂદી છે તે

टीका

એટલા પુરતી કે તે સૂર્યની નથી; પણ પ્રકાશરૂપે તો બન્ને એક જ.

तरङ्गं ... ... कदि – તેમ સમુદ્રના મોજાંઓ એક એકથી જૂદાં, પણ પાણી કંઇ સમુદ્રમાં જૂદું નથી. મૂલરૂપે સર્વ પદાર્થો એક હોવાનો ધ્વનિ.

૧.૫–૨૬

મોજું એક ... ... ભેદમાં – સ્થૂલરૂપે આ અવલોકન જાણવા જેવું છે, દૂરના મોજાંઓને આપણે ધારી ધારીને જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને તે મોજાંઓ ધીમેધીમે ક્ષિતિજતરફ સરી જતાં જણાય છે; પણ ખરીરીતે કોઇ મોજું આવતુંયે નથી અને જતુંયે નથી. વસ્તુતઃ જે પાણીના તે મોજાંઓ બન્યાં હોય છે તે પાણીતો ક્ષિતિજનું ક્ષિતિજપાસે અને કિનારાનું કિનારાપાસેજ રહે છે. તત્વોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલું શરીરપણ તે જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે તે તત્વોનાંજૂથને વિખેરાતાં મૂકે છે. આ જડતત્વો અને આત્મા હોય છે તો ત્યાંનાં ત્યાં જ, પણ આપણી દૃષ્ટિ–બુદ્ધિમાં આથી ઉલટું જ જણાય છે. 'દૃષ્ટિ ભેદમાં' એને પાઠાન્તરે 'દૃષ્ટિમાં ભેદ' એમ વાંચવું.

વાવિકારથી ... ... બીજી રીતે – આ 'સરી'જવાપણું, આવવાપણું, જવાપણું વિગેરેના કારણરૂપ 'વાવિકાર.' એ ચૈતન્યમાં વિકારાદિ શાથી થાય છે? આનો ભેદ તો જેને સાક્ષાત્કારથી 'દિવ્યદૃષ્ટિ' પ્રાપ્ત થઇ છે એવા યોગીઓ જ પામી શકે; આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

જો! હ્હણે ... ... ફરીફરી – અહિં 'અનન્ત'થી પૂર્ણતાનો ભાવ, 'એક'થી અદ્વૈત અને 'થિર'થી ક્ષણિકવાદના સિદ્ધાંતોને પુષ્ટિ આપી છે.

ઉઠી ... ... શમે – સર્વ્વવિષયોનો ઉપભોગ કરી આત્મા પાછો પોતાના મૂલસ્વરૂપમાં લીન થાય છે. 'તૃપ્તિ પામી રૂપથી' એમ ક્હેવામાં બ્રહ્મનો સ્થૂલવિહાર સૂચિત છે.

શમી ... ... જ્યોતિવાળા – આ શમવાની ક્રિયા તે મૃત્યુ.

ના રૂપ ... ... અને ક્યાં – કવિ અહિં પુનર્જન્મનો નિષેધ કરે છે. આ નિર્ણયથી ઉત્પન્ન થતી સ્વાભાવિક શંકાઓનું સમાધાન હવે પછીના શ્લોકોથી કર્યું છે.

૨૭–૩૦

એક સમે – કવિનો ક્હેવાનો આશય એવો છે કે જે દ્રવ્ય એકવખત જે રૂપમાં જોવાનું મળ્યું તેવા જ રૂપમાં ફરી પાછું તે જોવાનું મળતું નથી.

અંશેબધા – જે જે તત્વસમૂહોનું તે પરિણામ હતું તે તે બધાં તત્વો પૃથ્વી, જલ, વાયુ, તેજાદિ.

ઊર્મિસ્થિતિ ... ... ગમે તે – 'ક્ષણ' શબ્દથી સ્થૂલરૂપની ક્ષણભંગુરતાનો ધ્વનિ. આ સ્થિતિ ગમે તો સાચી હો યા નહિ (કેવલ

ટીકા

સ્વપ્ન, ભ્રાન્તિ આદિના ભાવમાં) પણ એટલું તો ખરૂં જ કે તે સ્થિતિ અમુક સંજોગોમાં દશ્ય હતી.

તત્ક્ષણ – સ્થૂલશરીરના નાશ થવાની સાથે, કવિની માન્યતાપ્રમાણે, ત્હેમાં રૂહેલાં જડ અને ચૈતન્ય તત્વો સજાતિય અનન્ત તત્વોમાં તરત જ ભળી જાય છે. મૃત્યુપછી અમુકકાલસૂધી આત્મા ભ્રમણ કરે છે એવી માન્યતાનો અહિં સંપૂર્ણ નિષેધ કર્યો છે.

સાગરવારિ – બ્રહ્માંડના જડચૈતન્ય તત્વો.

૩૯–૪૨

એકદ્રવ્યના નાશમાં બીજાદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ હોવાનો અહિં ધ્વનિ છે, જેમ કેરીના ગોટલાના નાશમાં આંબાની ઉત્પત્તિ છે તેમ. આ એકના નાશથી ઉત્પન્ન થતી આકૃત્તિને જો પુનર્જન્મ ક્હી શકાય તો એ સંભવિત. અને ત્હેમાંયે કવિ ક્હે છે તેમ જે જે જલકણોનું એક મોજું સમુદ્રમાં બન્યું હોય છે તે તે જલકણો તે મોજાંના નાશની સાથે બધે પ્રસરી જાય છે, અને જે બીજી ઊર્મિ અગર ઊર્મિઓ તે જ વખતે અને તે જ જગ્યાએ જોવાની મળે છે તે કેવલ તે જ નથી, પણ ત્હેના અંશરૂપે. આ પ્રમાણુ એટલું બધું ઓછું છે કે તે અંશરૂપે ઉત્પન્ન થતી બીજી ઊર્મિઓને મૂલના પુનર્જન્મરૂપે માનવી એ ભૂલ જ ક્હેવાય.

૪૩-૫૦

કવિ હવે પોનાનાં કારણો વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. અનન્તતામાં રૂહેલાં તે એકના જ અનેકરૂપ તત્વો પરસ્પર એકસરખું આકર્ષણ હોવાના કારણે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે, સમૂહનો નાશ થતાં પાછાં અનન્તતામાં ભળી જાય છે. આ જૂદાં પડેલાં તત્વોને ફરી **અનન્તતા**માંથી એકત્રિત કરી પાછું તે જ તત્વોનું બીજુંરૂપ (પુનર્જન્મ) ઉત્પન્ન કરવું, થવું અથવા થતું હોવાની માન્યતા કેવલ ભ્રાન્તિ જ છે.

ત્યારે આ જૂદાં જૂદાં દશ્યો ફરી ફરીને જોવાનાં મળે છે એ શું? કવિ કહે છે કે એ દ્રવ્યો તે પૂર્વે નાશ પામેલાં અનેકરૂપોનાં ભિન્ન થયેલા તત્વોનાં પરસ્પર સંલગ્નથી એકત્રિત થયેલાં નવાં નવાં રૂપો. અહિં કવિ પુનર્જન્મ માને છે તે કેવા ભાવમાં અને નથી માનતા એ કેવા ભાવમાં એ બન્ને અપેક્ષાઓ સ્પષ્ટ કરી છે.

૫૧-૫૪

ને દૃશ્યરૂપ ... ... થાતાં – અને આવા સમૂહોથી ઉત્પન્ન થતાં અનેકવિધ દ્રવ્યો (સ્થૂલ, સૂક્ષ્માદિ બન્ને) ત્હેના નાશ સાથે તે સમૂહથી તેટલાવખતમાટે મુક્તિ પામતાં.

તે ભાવિનું જીવન ... ... થાતું – આરીતે મુક્તિ પામેલાં તે તત્વો (સમૂહરૂપે દ્રવ્યો) ભવિષ્યમાં કેવલ નિષ્કર્મ પડી નથી રૂહેતાં

टीका

પણ ફરીફરીને જૂદા જૂદા સમૂહોરૂપે કહિં કહિં જોવાનાં મળે છે. અર્થાત્ કોઈપણ દ્રવ્યની મુક્તિ એટલે કેવલ ત્હેનું તે અમુકસમૂહથી જૂદાપણું. આનો અર્થ એવો નથી કે એ અમુકસમૂહનાં તત્વો અનન્તતામાંથી યે મુક્તિ પામ્યાં છે.

૫૫–૬૦

મુક્તિ ત્હેની ... ... વારિધિથી – ત્યારે આપણે મુક્તિ માનીયે તો તે કેવા રૂપમાં હોવી જોઇએ? આ મુક્તિ તે કેવલ નામ, રૂપાદિથી મુક્તિ હોઇ શકે, પણ તત્વથી તો નહિ જ. સમુદ્રના મોજાંઓની મુક્તિ ત્હેના રૂપના નાશથી થઇ, પણ તેથી શું તે (મોજું) સમુદ્રમાં જલરૂપથીયે મુક્તિ પામે છે? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ઠીક જ કહે છે કે જો આ અનન્તતામાંનો એક અણુપણ કેવલ એક ક્ષણમારેયે ગતિ કરવાની ના પાડે કિંવા નિષ્કર્મ પડી રહે તો આ બ્રહ્માંડનો તે જ ક્ષણે અન્ત આવે. એટલે મુક્તિપામેલાં દ્રવ્યો યા તત્વો કોઇ અજાણ્યા સ્વર્ગમાં અકાર્ય્યે નથી પડી રહેતાં, પણ નિરંતર પરિવર્તનો પામ્યાં જ જાય છે.

પૂર્ણ – પૂર્ણ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે ત્હેમાં નવાં નવાં દ્રવ્યોનીવૃદ્ધિ ન સંભવી શકે.

ગતિમાન – ગતિરહિતમુક્તિ હોવાનો નિષેધ.

અનન્ત – અન્તવિનાનો હોવાથી મુક્તિ હજીયે વિશેષ અસંભવિત બને છે.

તો બન્ધ ... ... ક્યાં – જ્યાં બન્ધન અને મુક્તિ બન્ને જ અસમ્ભવિત છે ત્યાં ત્હેના પ્રયત્નોયે શા? અને ત્હેનું દુઃખ અને આનન્દયે શો?

આકાશ

આ કાવ્યમાં અનન્તતત્વ બ્રહ્મનું અને વ્યક્તિત્વરૂપે આત્માનું અનેકસ્થિતિમાં દૃશ્ય થતું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

૧–૨

ઉંચે જોયું ... ... ફરી લે – વિશાલઆકાશપ્રતિ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોવાથી આ જગતનાં દૃશ્યો ધીમેધીમે નાશ પામતા જણાતાં હોઇ અન્તે શૂન્યરૂપ બની જાય છે. આ અવલોકન અતિશય સ્વાભાવિક છે. વ્યંગાર્થમાં અધ્યાત્મભૂમિકાઓ અને તત્વચિન્તન એ એવી સ્થિતિ અને અનુભવ છે કે ત્યાં સામાન્યબુદ્ધિ પૂહોંચી શકતી નથી. અને એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવાનો આપણે જેમજેમ વધુ વધુ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તેમ આ સ્થૂલજગતનાં દ્રશ્યો (ઇન્દ્રિયજન્ય) કેવલ શૂન્ય–નિઃરસ બનતાં જાય છે.

3-૮

અહા, તેવે ... ... તેજ ઝલકે – આ શ્લોકમાં કવિએ આત્મસાક્ષાત્કાર પછી આ જગત્ જેરૂપે જણાય છે ત્હેનું વર્ણન કર્યું છે. 'મીંચું નેત્રો ત્યાં તો' એમ ક્હેવામાં કવિનો આશય એ છે કે આ આત્મસાક્ષાત્કારની સ્થિતિ પસાર થઇ ગયા પછીયે (ત્હેનાધ્વનિરૂપ પ્રભાવથી) આ જગત્ કેવલ ચૈતન્યમય–જ્યોતિઃપૂર્ણ ભાસે છે. વાચ્યભાવમાં સુરજ'પર થોડો સમય દૃષ્ટિ એકાગ્ર કરી આંખો મીંચવાથી આપણને કેવલ કનકમય પ્રકાશનો જ આભાસ ઘણા વખત સૂધી ર્‌હે છે એ અનુભવનું સૂચન.

વળી ઉંઘાડીને ... ... નભ દીસે – એટલું જ નહિપણ આ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ ઓળંગી ગયા પછી હું આ જગતથી વિરક્ત ન ર્‌હેતાં ત્હેનો સ્વભાવપ્રેરિત (ઉંઘાડીને) ઉપભોગ કરૂં છું ત્યારે મ્હને એ જગતના વિષયો કેવલ વિષયરૂપે દેખાતા બન્ધ થઇ જાય છે અને ત્હેની જગ્યાએ સર્વ્વ ભુતમાત્રોમાં મ્હારા આત્માના જેવા જ અનેક આત્માઓ હું જોઉં છું વાચ્યભાવમાં આ અગણિત પ્રકાશચક્રો ન્હાનાં ન્હાનાં બિન્દુરૂપે જણાવાનું કથન જેણે આ અનુભવ કરી જોયો છે ત્હેને તદ્દન સ્વાભાવિક લાગશે. 'નભ' સાતમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

હશે સાચા ... ... વસતા – અમુક જ સ્થિતિમાં જણાતાં આ આત્મસ્વરૂપો શું ખરેખર સત્ય હશે કે કેવલ ભ્રાન્તિ જ. અને જો એ

સત્ય જ હોય તો શું બીજા અનેકાનેક સૂર્યો આકાશમાં વસતા ન હશે કે જેની આપણને કશી ખબરયે નથી?

૯–૧૭

અહિં આત્માનું પ્રકૃતિના રજોગુણમાંથી દશ્ય થતું સ્વરૂપવર્ણન છે. આ દર્શન તેપૂર્વે વર્ણવેલાં 'કનકમય તેજ' જેવું તો નહિ જ. આકાશ તો જે આગળ હતું તે જ છે, પણ તે પ્રકૃતિના સંસર્ગદોષથી વિધવિધરૂપે દેખાય છે, જેમ કાચનીચે લાલફુલ રાખવાથી તે લાલ જણાય છે તેમ. અહિં આત્મા મૂલરૂપે શુદ્ધ એવો ધ્વનિ ત્યારે આ આકાશ કે જે સૂર્યનો પ્રકાશ હોય છે ત્યારે કનકમયપ્રકાશરૂપે દેખાય છે, ચન્દ્ર હોય ત્યારે રૂપેરી જણાય છે, અને જ્યારે એ ઉભય ન હોય ત્યારે કાળું કાળું (તમોગુણના પરિણામે) જણાય છે એ વાસ્તવિકરીતે જેવું નજરે દેખાય છે તેવું જ છે કે કેમ? એ હંમેશ એકરૂપે તો રહેતું નથી જ, ત્યારે એ આકાશને હું કેવું માનું?

૧૮–૨૨

આ ત્રીજા શ્લોકમાં આત્માનું પ્રકૃતિના તમોગુણથી દશ્ય થતું વર્ણન છે.

નયનપણ ... ... શ્યામ કાં – બુદ્ધિ–નયન તો આ વખતેયે ખુલ્લાં જ છે પણ એ એવું તે શું થયું કે જેથી આ આકાશ હવે

टीका

'कनकमय'ये नथी लागतुं, के नथी 'रूपेरी'ये लागतुं पण केवल 'काळुंकाळुं' ज जणाय छे.

૨૩-૨૬

કવિ આ શ્લોકમાં કંઇક તર્ક કરી જૂવે છે. આકાશ એ વસ્તુતઃ રૂપેરીયે નથી, નથી કનકમય, નથી ભુરૂં (સમુદ્રમાં મેઘના પ્રતિબિમ્બરૂપે જણાય છે ત્યારે) કે નથી કાળું; કારણ કે એ દરેક રંગો હમેશ એકરૂપે રહેતા નથી. જે અમુક રંગ-ગુણરૂપ જણાય છે તે શું આપણી દૃષ્ટિ-બુદ્ધિના દોષરૂપે તો ન હોય? પણ ત્યારે એ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ કેવું? અથવા એમપણ ન બન્યું હોય કે એ આકાશ-આત્માનું મૂલસ્વરૂપ કોઇને હજીસૂધી જોવાનું જ ન મળ્યું હોય અને તેથી જ જેને જેમ ફાવે તેમ ત્હેનું વર્ણન સઉ કરતા જાય છે.

૨૭-૩૨

આ શ્લોકથી કવિ પોતાની માન્યતા પ્રતિપાદન કરે છે.

મપાયે ના ... ... જગત્માં – આત્માની અનન્તતા માપી શકાય એવી નથી. આકાશમાટેયે આ બધા આક્ષેપો સાચા.

ન વા ક્‌હેવાયે ... ... ધરે – અને એ આત્મા-આકાશના ગુણો કેટલા અને કેવા છે તથા એમાં ગુપ્તથીયે વધુ ગુપ્ત શી શી ચીજો

ભરી છે એ બધું શોધી શકાય કિંવા વર્ણવી શકાય એવું નથી.

ન કો' જાણે ... ... શકે – આત્માયે અવિભક્ત અણુ પરમાણુના સમૂહરૂપ. કવિ એમ કહેવા માગે છે કે જેમ લાકડું, વિજળી આદિ દ્રવ્યો અમુક તત્વના સમૂહથી બને છે તેમ આત્માયે તેથી વધુ સૂક્ષ્મ એવાં તત્વના સમૂહરૂપે બનતો રહે છે. આત્માએવી ચીજ કંઇ તૈયાર મૂકી રાખી નથી, કે નથી ત્હેનો જથ્થો અમુક જગ્યાએ ભરી રાખ્યો. કુદરતનાં અન્યદ્રવ્યોની માફક એયે અનેક રૂપાન્તરો અને અનેક સૂક્ષ્મ તત્વસમૂહના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે; નાશ પામે છે. 'આત્માની ઉત્પત્તિ નથી; ત્હેનો નાશ નથી' ઇત્યાદિ કથન એટલા પુરતું જ સત્ય કે તે રૂપાન્તર પામતું હોવાથી મૂલતત્વોરૂપે અમર તો છે જ. તે નવું થતું નથી કેમકે પૂર્ણ એવાં બ્રહ્માંડમાં નવીન મૂલતત્વોની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે. અર્થાત્ ત્હેનો મૂલરૂપે નાશ નથી કે નથી ત્હેની ઉત્પત્તિ.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ બ્રહ્માંડનાં પ્રત્યેક તત્વને ક્ષણપ્રતિક્ષણ સમૂહબન્ધારણ તો ફેરવવું પડે છે જ, નહિ તો આ સૃષ્ટિનો કાર્યક્રમ તે જ ક્ષણે બન્ધ પડે. કવિની માન્યતાપ્રમાણે આત્મા એવું દ્રવ્યપણ આ નિયમની બહાર નથી.

અને ખાલી ... ... નિજરૂપે – અને આ ખાલી એવાં જગતમાં અમુક જ આત્માઓ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જન્તુ આદિરૂપે દૃશ્ય થાય છે,

કિન્તુ એસિવાય અનેકાનેક આત્માઓ (સૂક્ષ્મતર તત્વોના જૂથો કે જે નિરંતર પરિવર્તનો પામ્યાં જ જાય છે) તેયે બધાં એ ખાલી જણાતાં જગત્‌માં અદૃશ્ય વસેલાં છે.

ઉંચે જેવું ... ... જૂને – શુદ્ધ દ્રવ્યો પરિવર્તનો પામવાથી અશુદ્ધ થતાં નથી. પાણીનાં શુદ્ધ પરિવર્તનો સંભવિત છે જેવાં કે વરાળ, પાણી, બરફ ઇત્યાદિ. આત્માયે જેટલો તે અદૃશ્ય હતો ત્યારે શુદ્ધ હતો તેટલો જ દૃશ્યરૂપે જણાય છે ત્યારેયે શુદ્ધ હોય છે; પણ આપણને આત્મામાં જીવભાવનું આરોપણ કરવાની ટેવ, ત્હેને આપણાં ચિત્તનાં કર્મોસાથે જોડવાની ટેવ એટલી બધી દૃઢ થઇ ગઇ છે કે એ વિષમતાએ આપણો ભ્રમ આપણે સ્હમજી શકતા નથી

૩૩–૪૦

હશે પૂર્વે ... ... નયનથી – હું જન્મ્યો તે પૂર્વે આકાશયે હતું અને મ્હારો આત્માયે હતો, પણ એ છે એવું જાણવાપણું તો મ્હેં જ્યારે દૃશ્યરૂપ લીધું ત્યારે જ સંભવિત બન્યું. ધ્વનિતાર્થે પૂર્વજન્મનો નિષેધ છે, કેમકે તેમ હોય તો આત્માના હોવાપણાનું આગળ જ્ઞાન થવું જોઇએ. અનન્તતામાંયે કવિ એક સમૂહનું તેરૂપમાં હોવાપણું કેવલ એક વખત જ માને છે. કવિ ક્‌હે છે તેમ "મ્હારો ફરી જન્મ નથી"

છતાં લોકો ... ... તુજ ગયે – જો કે હું મ્હારા જન્મ પૂર્વે આ આકાશ-આત્મા હોવાપણું જાણી શક્યો ન હતો છતાં લોકો ક્હે છે કે, 'ત્હારા જન્મપૂર્વેયે એ તો હતું જ, અને તું જશેપછીયે એ તો એવું જ રૂહેવાનું'.

અને એવું ... ... ચિર રહે – ભૂત અને ભવિષ્યમાં એ આકાશ એવું ને એવું જ રહ્યું હતું અને રૂહેશે એમ હું તો ક્હી શકું નહિ કેમકે એ બન્ને સ્થિતિમાં મ્હારૂં આરૂપે જાણવાપણું અસમ્ભવિત છે, છતાં લોકો ક્હે છે તે વાત જો સાચી હોય તો ત્હારૂં (આત્માનું અને આકાશનું) અમરપદ અનન્તકાલસૂધી ટકી રૂહેવાનું.

<u>૪૧-૪૫</u>

હું તો ... ... નયનથી – હું તો અહિં બેઠાં બેઠાં સ્થૂલબુદ્ધિથી સૂક્ષ્મતર વસ્તુનું વર્ણન કરવા પ્રયત્ન કરૂં છું; અને એ મ્હારાં વર્ણનથી 'અધિક મધુરાં' વર્ણનો પૂર્વે થયાં હશે અને હવે પછી થશે; તોપણ એ બધાં વર્ણનોથીયે શું? એ 'જડમનતણી' પોતાની કલ્પનાઓ શું સાચી જ હશે? અને એ આત્મા અને આકાશના ખોટાં (અસત્ય) વર્ણનો થયાં હશે, થાય છે અને થશે તોપણ એ દ્રવ્યો પોતે એમ ક્યારે અને કેમ ક્હી શકશે કે, 'એ બધું ખોટું છે, અને મ્હારૂં સત્ય સ્વરૂપ તો કેવલ આવું છે તે જૂવો.'

પ્રતિબિમ્બ

'પ્રતિબિમ્બ' એ અમુક અમુક જગ્યાએ ચિત્તના ભાવમાં અને અમુક જગ્યાએ શરીરના ભાવમાં આરોપિત છે. એકરીતે આ સંસાર (બ્રહ્માંડ) ને બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ કહીએ તોયે ભાવ ઠીક લાગશે. જેને જેમ વાંચવાથી વિશેષ ગમ્ય લાગે તેમણે તેમ કરી ભાવોને તેરૂપમાં સ્હમજવા.

૧-૫

આ શ્લોકના ઉદ્દગારો ચિત્તના હોય શરીરને સમ્બોધાયા છે. 'નહિ અહિં કંઈ પણ દ્રવ્ય બીજું' એ માયાની ઉત્પત્તિ ચિત્તમાંથી જ થઇ છે એ ધ્વનિના સૂચનરૂપે. અહિં આત્માનો સમ્બન્ધ કેવલ 'પ્રતિબિમ્બ' રૂપે જ. સ્થૂલશરીરથી આત્માને જૂદો કર્યો એટલે આ 'પ્રતિબિમ્બ' ભાવના એની મેળે જ બન્ધ પડે છે.

ને આ હસ્યું ... ... ત્યાં – ચિત્ત અને શરીર સાથેના અતિગાઢ સંસર્ગને અનુલક્ષીને.

૬-૧૪

શું એ ... ... કેમ ચાલે? – ત્યારે આ જગત્ દેખાય છે એ એ શું મૂલ કે પ્રતિબિમ્બ? ચિત્ત અને શરીરમાટેયે સમાનભાવયુક્ત.

જગતના, ચિત્તના કે શરીરના પોતાના ગુણો કંઇ પણ નથી; એ તો અન્ય કોઈ દ્રવ્યના પ્રતિબિમ્બરૂપે જ જણાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ ક્રિયાકાર્યોના મૂલહેતુરૂપ કંઇક બીજું જ કે જેનું એ માત્ર પ્રતિબિમ્બ છે. છવિમાં પડેલી આકૃતિના ગુણદોષો (લાંબા હાથ, બેસી ગયેલા ગાલ, માથાના વાંકા વાળ ઇત્યાદિ) કંઇ છવિના પોતાના ગુણો નથી. એતો કેવલ મૂલ આકૃતિનું 'પ્રતિબિમ્બ.' આ જગતનું કર્તવ્ય તો તે મૂલ દ્રવ્યને જેવા ભાવમાં તે ઇચ્છે તેવા ભાવમાં સંપૂર્ણરૂપે પ્રદર્શિત કરવું એ જ. ત્યારે એ જગતને છવિની માફક 'જડ' કહેવું અને જો તેમ હોય તો એ બધી ક્રિયાઓ કેમ કરી શકે?

વાચ્યભાવમાં કોઇપણ ચૈતન્યમયદ્રવ્યની પ્રતિચ્છાયા પોતે તો હોય છે 'જડ' છતાંયે જેવી તે ચૈતન્યમય આકૃતિ ચેષ્ટાઓ કરે તે અને તેવી જ બધી ચેષ્ટાઓ સંપૂર્ણરૂપે તે પ્રતિબિમ્બયે કરે છે. ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બને ચૈતન્ય કહેવું કે જડ?

એ ભેદ ... ... પછી એ - કવિ કહે છે કે એ ક્રિયાઓનું રહસ્ય તો જલમાં છે, મૂલમાં નહિ; અને જે ચિત્ર છે એ કેવલ દૃષ્ટિ-બુદ્ધિનો દોષ, કેમકે એ 'સત્યછાયા' નથી. અને જે પ્રતિબિમ્બજેવું કંઇક આપણને જણાય છે એ મોહ-વિકારને લીધે. વાસ્તવિકરીતે તો જલ (જગત્-માયા) ના નાશસાથે પ્રતિબિમ્બનોયે નાશ, અને ઉલટપક્ષે

ટીકા

જો જલ હોય પણ આકૃતિ ન હોય તોયે તે (પ્રતિબિમ્બ) નો નાશ. ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બનું અવલંબન કોનાઉપર અને એની સર્વ ચેષ્ટાઓમાટે દોષિત કોણ?

૧૫-૧૮

નયન જોઇ શકે ન માર્ગ – આ મૂલ અને પ્રતિબિમ્બનો સમ્બન્ધ ક્યારે અને કેવીરીતે બન્ધાય છે એ આપણી દૃષ્ટિ-બુદ્ધિ જોઇ કે જાણી શકતી નથી. એ અગોચર ક્રિયા એ જ આ જગત્‌નો ભ્રમ.

૧૯-૨૨

શું માનું ... ... બધું શું – ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બ શું કેવલ ભ્રાન્તિ જ? અને એ ખોટું હોય તો મ્હારા જેવી જ બધી ક્રિયાઓ એ કેમ કરી શકે? અને વળી જ્યાં જ્યાં હું છું ત્યાં ત્યાં બધે એ મૂલરૂપે જ ક્યાંથી આવીને ઉભું રહે છે? પછી જે કંઇક નજરોનજર જોવાનું મળે છે તે શું?

વેલી

જગત્‌નાં કાર્ય્યોમાટે, આત્માની ઉન્નતિનેમાટે સ્ત્રીને પુરૂષનો સમ્બન્ધ અતિ આવશ્યક છે એ કવિની માન્યતાનું પોષણ 'વેલી'માં ધર્મ્મારોપણથી સ્પષ્ટ કર્યું છે.

૧-૭

હતી ન્હાની … … ર્‌હેશે – વેલી ન્હાની હતી ત્યારે ત્હેને ઉંચે ચ્હડવાને ટેકાની જરૂર જણાય હતી નહિ. બાલા ન્હાની હતી ત્યારે તે પોતાની રમવાની વસ્તુઓમાંથી આનન્દ શોધી શકતી હતી, પણ હવે તે જેમ જેમ મ્હોટી થતી જાય છે તેમ તેમ માનસિકવૃત્તિઓમાં કદાચિત્ તે નિર્દોષ ર્‌હેશે પણ ત્હેનું શરીર શું પ્રથમ ન્હાનું હતું તેવું જ ર્‌હેવાનું છે ?

ને તેથી … … હૃદય કો' – ને તેથી જ હવે તે ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાં રમણ કરવા, પ્રિયહૃદયના આધારથી તે અપ્રાપ્ય એવી વસ્તુ અને આનન્દને પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાના બધા મધુરગુણોને દૃશ્યરૂપે ખીલવી પોતેયે આ રસિકજગતનું અરધું અઙ્ગ છે એમ બતાવવા, પોતાના સમૂહમાંથી આવાં કોઇક યોગ્ય હૃદયને શોધવા તે પ્રયત્ન કરે છે.

૮-૧૬

મધુરરવથી – પુરૂષને જીતવાનું આ ત્હેમનું એક સાધન.

ગ્રહણ … … ઉર આ – સ્ત્રીજાતિની કોમલતા, દીનતા અને અધીનવૃત્તિના સૂચનરૂપે. જ્યાં ભુલથી 'गृहण' છાપ્યું છે ત્યાં 'ग्रहण' એમ સુધારી વાંચવું.

અણસૂલાં – પોતાનીયે જગતમાં કંઇક જરૂર અને હિમ્મત છે એમ ધારીને.

ન વા ... ... પ્રિયનું – કેવલ મૌનથી જ કોઇક વખત પ્રિયહૃદયને વિશેષ આકર્ષી શકાય છે એ અનુભવ સામાન્ય છે.

શરમભરી – આ મૌનનો અર્થ સમ્મતિ થાય છે એમ તે રહમજી ગઇ એટલે સ્વાભાવિક જ શરમાય છે.

અદ્વૈતરતિ – કેવલ પશુવૃત્તિનો સ્થૂલ સમ્બન્ધ જ નહિ પણ હૃદયહૃદય અને આત્માઆત્માનું ઐક્ય.

દીસે નેત્રે ... ... અરધાં – આ રસિકજગતનાં તે દૃશ્યરૂપે જણાતાં એ અરધાં અર્ઙ્ગો.

કુસુમ

કવિ અને કવિની કૃતિઓ, કવિ અને કવિનું જીવન આ ઉભયપક્ષે કાવ્યના આક્ષેપો સાચા અને અંગત હોવાથી આ કાવ્યપર ટીકા લખવી યોગ્ય ધારી નથી. કાવ્ય રહ્યું છે પણ અપૂર્ણ અને જે ભાવમાં અને જે સ્થિતિમાં એ અપૂર્ણ રહ્યું છે–કવિએ સહેતુક રાખ્યું છે, તે જ અને તેવા જ ભાવ અને સ્થિતિના કારણે એ કાવ્યપર કોઇપણ પ્રકારની ટીકા આપી શકાય એમ નથી. રસિકવાચકોને તર્કો કરવાનું બહોળું ક્ષેત્ર છે

એટલે જેમને જે યોગ્ય લાગે તે ભાવમાં એ કાવ્ય સ્હમજવામાં કોઈ પ્રકારનો દોષ આવે એમ નથી.

પંખીડું

અહિં આત્માનું ઉત્પત્તિથી ક્રમસઃ વર્ણન છે. પ્રથમ પંખીડું કોષમાં હોય છે ત્યાંથી તે જન્મ પામે છે, અને અન્ય વિશેષ ઉચ્ચ સ્થિતિનેમાટે પુરૂષાર્થ કરે છે. આ પુરૂષાર્થના કારણરૂપ કેવલ આનન્દ કે જે મુક્તિનો હેતુ છે અને જે આનન્દનો અનુભવ તે પ્રતિક્ષણ કરતું જ રહે છે.

૧-૪

ભેદી – સ્વગતિથી માર્ગ કરી, આત્માનાં વિકાસક્રમનું, બલનું અને ગતિનું શબ્દભાવથી સૂચન છે.

કોષ – ઇંડું, ગર્ભનું પોષણસ્થાન. વ્યંગાર્થમાં આનન્દમયકોષ 'શબ્દહેતુ છે. આનન્દમયકોષનો વિશેષ વિસ્તાર કરી, 'કોષ' શબ્દનો બ્રહ્માંડ' એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય છે.

જે કૃતિ ... ... ઉકલે – વસ્તુતઃ 'કોષ અદૃશ્ય' હોવા સાથે ત્હેની રચનાયે એવી છે કે, સ્થૂલદૃષ્ટિથી ત્હેનું પૃથક્કરણ થઇ શકે નહિ. ગર્ભિત હેતુ એવો પણ છે કે, એ 'કોષ' કિંવા બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થા

टीका

એટલી તો અગમ્ય છે કે શૂન્યવાદ જડવાદ કિંવા નાસ્તિક્વાદથી તે સ્પષ્ટ થઇ શકે એમ નથી.

અવનિપ્રભા – જગત્નો દૃશ્યપ્રકાશ.

દૃશ્યમાં – દૃશ્ય જગતમાં.

મુગ્ધ થતું – નવીનતા અને વિશેષતા જોઇ સમ્મોહ પામતું.

શું એ બધું સત્યમાં – ગર્ભમાં જે જે વિચિત્રવર્ણ દીસતા, તે તે દૃશ્ય જગત્માં તેવા જ રૂપમાં જણાતાં શંકા થઇ કે જગત્માં જે બધું દેખાય છે તે શું વાસ્તવિક સત્ય હશે કે કેવલ ભ્રાન્તિ જ ? 'કોપ' માં ઘણો સમય રહેવાથી જગત્ ત્યાંનાં તત્વોની માત્ર છાયા તો નથી એવો સંદેહપણ સૂચિત છે.

<u>૫–૮</u>

આભે – આકાશમાં; બ્રહ્મસ્વરૂપની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં.

ઉજ્જવલ – નિર્મ્મલ અને તેજપૂર્ણ એવા બે ભાવો.

કો' – સ્થૂલરીતે સૂર્યની છે એમ જણાય પણ ત્હેનો સ્વરૂપ નિર્ણય થયો નથી જેથી 'કો' એમ લખ્યું છે. વ્યંગાર્થમાં–આનન્દમય કોપની જ્યોતિ અનિર્વચનીય હોવાથી ઉક્ત શબ્દ સાભિપ્રાય છે.

આશ – મુમુક્ષુતા. મૂલથી આછો થઇ છાયારૂપે આવેલો પ્રકાશપણ આટલો બધો આલ્હાદક લાગે છે તો 'ભૂમિથી અધિક જ્યોતિ' કેવી હશે એમાટેની ઉત્કંઠા–'આશ' પાછળથી પુરૂષાર્થમાં પરિણામે છે.

ઉડે – ઉપર પ્રમાણે 'દ્વિરૂપ જ્યોતિ' પ્રતિ 'આશ' અને 'રતિ' ઉત્પન્ન થતાં ઉડવારૂપી પુરૂષાર્થ સહજે થયો.

નભ – આકાશ કે જે 'દિવ્યજ્યોતિરચિત' છે અને તેથી જ 'સ્વાનન્દ'નો હેતુ તે–પ્રતિ.

મૂકી નિજ નિવાસ – પોતાની જે સ્થિતિ છે તેથી વિશેષ આનન્દનું બીજું સ્થાન શોધવા માટે ત્હેને મૂકી.

ક્ષુદ્ર રસનો – સ્થૂલસૃષ્ટિનાં સુખથી અધિક આનન્દ–કેવલ આનન્દ પૂર્ણ એવાં સ્થાનની કલ્પના વા સત્યભાસથી 'નિજ નિવાસ ક્ષુદ્રરસનો' લાગતો.

પાંખો પ્રસારી પૂરી – બની શકે તેટલા સર્વ્વ પ્રકારના પુરૂપાર્થથી.

<u>૯–૧૪</u>

વચ્ચે શ્રેણી નથી શું – ઉડવામાં કેવલ પોતાના બલ ઉપર જ આધાર રાખવો પડતો હોવાથી વચ્ચે કોઇક 'શ્રેણી'–નિસરણીમાટે તે જૂવે છે કે જેની સહાય્યથી પોતાના લક્ષ્યપ્રતિ તે જલદી અને થોડી

મ્હેનતથી જઈ શકે. વ્યંગાર્થમાં–આત્મા હવે કાંઇક અશુદ્ધિથી પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'કોષ ભેદી' જીવરૂપ મનાયો છે. જો આ સર્વ શુદ્ધ આત્માનું વર્ણન હોય તો 'જૂવે', 'દેખી', 'મુગ્ધ થતું', 'નહિ સ્હમજતું' આદિ ભાવસૂચક ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ નિષ્પ્રયોજન થઇ પડે, પણ આ પુરૂષાર્થ 'જીવ' ભાવનો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આથી પોતાના ઉડ્ડયનની સ્થિતિમાં કોઇક ધર્મ્મના અવલમ્બનમાટે તે જૂવે છે.

૧૫–૧૮

આનન્દ … … જોતું – મુક્તિનો ઇપ્સિત હેતુ જો કંઇ હોય તો તે આનન્દ. આ આનન્દ તો એ પંખીડું જીવનમાં પ્રતિદિન અનુભવતું એટલે મુક્તિને તે શા માટે શોધે?

૧૯–૨૬

બન્ધન … … લેતું – ત્હેના આનન્દનો નાશકરનારી એક જ વસ્તુ અને તે બન્ધન કે જેમાટે ત્હેનું જીવન નથી. જ્યારે ત્હેને બન્ધન (પાંજરા) માં પુરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે બન્ધનજેનેછેએવા દેહની આહુતિ આપીને તે પોતાની મુક્તિ લેતું.

ના ઇચ્છા … … જગ જોતું – એ મુક્તઆત્માને કશી ઇચ્છા નથી, અને કંઇક ઇચ્છાજેવું લાગતું હોય તો તે કેવલ જગતને પોતાના ગુણોથી પૂર્ણ આનન્દરૂપે જોવું એ જ. આ નિત્યમુક્ત જીવો.

તારક

આ કાવ્ય સમુદ્રકિનારે સન્ધ્યાસમયપછી લખાયું હતું. સૂર્યાસ્ત થયા પછી ક્ષિતિજ'પર લાલપીળી ઝાંખી રેખા રહી ગઇ હતી, જેસમયે કેવલ એક તારલો સંધિથી સહજ ઉંચે દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. આ દૃશ્યમાં વાચ્યકાવ્યની ઉત્પત્તિ છે, લક્ષ્યાર્થમાં આત્માને તારક અને સૂર્યને બ્રહ્મરૂપ કલ્પી સાક્ષાત્કારપછીની સ્થિતિ વર્ણવી છે. રૂપક અયોગ્ય તો નથી જ.

<u>૧-૮</u>

રોપ કે હોંસથી વા – આનન્દ કે રોપ એ મનની બે સ્થિતિમાં શરીરનો અને મુખ્યત્વે મુખનો વર્ણ લાલ થઇ જાય છે. સૂર્યમાં ભાવનાના આરોપણથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

ઝીણી રેખા રહેલી – આત્મસાક્ષાત્કાર પછી સહજ સ્મૃતિરૂપ.

પીળી રાતી ક્ષિતિજ'પર – હજી 'ક્ષિતિજ'પર' સૂર્યની સ્થિતિ હોવાથી ત્હેના મૂલગુણો ઝાંખા ભાવમાં તેવા જ રૂપે દૃશ્ય થાય છે. વ્યંગાર્થમાં સાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાંથી ઉતર્યા પછી તાત્કાલિક નિરિક્ષણ કરતાં આપણને ત્હેના સત્, ચિત્ અને આનન્દ આદિ ભાવો તેવા જ શુદ્ધરૂપે દૃશ્ય થાય છે.

સ્થિતિ કે જેમાં આત્માના સર્વ્વગુણો જોઇએ એવા જણાતા નથી અને તેથી જ તે (આત્મા) લઘુરૂપે જણાય છે.

૧૩-૨૦

જ્યાંસૂધી … … અંશુમાંથી – ઉભયપક્ષે સ્થાયીભાવનું પોષણ થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારપૂર્વ્વે પોતામાં આત્મતત્વ છે એવુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહોવાથી કવિ પ્રશ્ન કરે છે કે અત્યારસૂધી આ 'તારલો ક્યાં રહ્યો હતો?' કિંવા એમ પણ ન બન્યું હોય કે એ 'રવિ' ના જવા પછી ત્હેની 'જ્યોતિના અંશુમાંથી' ઉત્પન્ન થયો હોય અહિં 'રવિ' તે બ્રહ્મને અનુલક્ષી.

આભમાં – બ્રહ્માંડમાં. તારલાના અસ્તિત્વનો સૂર્યાસ્તપૂર્વ્વે નિષેધ કર્યો નથી.

પૂર્વ્વેથી … … વિશ્વમાં શું – કિંવા એમ પણ ન હોય કે અત્યારસૂધી આત્મતત્વ 'ગુપ્ત' રહ્યું-હોય અને સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ પછી પોતાનાં જેવાં સમાન તત્વના યોગથી પોતે વધુ પ્રકાશમાં આવ્યું હોય. 'નિજસમ બીજું રૂપ' એમ બ્રહ્મમાટેનું આત્મતત્વનું બોધન વેદાન્તની દૃષ્ટિએ અતિશય ગ્રાહ્ય છે. વાચ્યાર્થમાં 'સૂર્ય્ય' માટે 'તારક'ની આ તુલના તેટલી જ સ્વાભાવિક અને સાભિપ્રાય છે.

વળગી – ઐક્યમાં દ્વૈતનો ધ્વનિ.
મૂલમાં – શુદ્ધ સ્વરૂપે; જ્યોતિરૂપે. 31051

ક્ષિતિજ'પરથી – સ્થૂલરૂપે દૃષ્ટિમર્યાદાઉલ્લંઘનથી સૂર્યની પાછી ગતિને અનુલક્ષી. આ 'ક્ષિતિજ' તે અજ્ઞાનમય ભૂમિકાની અન્તિમ મર્યાદા.

રૂપ બીજું ધરીને – બીજુંરૂપ ધરવ ની ઉત્પેક્ષામાં બ્રહ્મ પોતે જ આત્મરૂપે સ્થૂલતા પામે છે એ કવિની માન્યતાને પોષણ આપ્યું છે. જેને 'બ્રહ્મવિહાર' કહેવામાં આવે છે તે આ જ ભાવમાં. નાટકનાં પાત્રોની માફક અનેકરૂપો ધરીને 'જગતને અન્ધકારે વસેલું' જોવાની આ ચેષ્ટાનું 'તારક'માં આરોપણ સજીવધર્મારોપણથી અતિશય હૃદયગમ્ય બને છે.

અન્ધકારે વસેલું – માયાદિ ઉપાધિઓથી વિંટાયલું. પુરૂષમાટે પ્રકૃતિના રસાનુભવની ચેષ્ટા.

<u>૨૧-૨૩</u>

નભપટ – ઉચ્ચભૂમિકામાં તત્વરૂપે; સાતમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

એવી રીતે – આગળના પરિચ્છેદમાં વર્ણવ્યાપ્રમાણે

અન્ધ નિશા – 'નિશા' ને 'અન્ધ' કલ્પવામાં માયામાં અજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિના અતિશયનો ધ્વનિ છે.

સૂક્ષ્મરૂપે – આત્મતત્વ સ્થૂલ ન હોવાના કારણે 'સૂક્ષ્મ.'

ભૂમિને – સ્થૂલદ્રવ્યોને. **જ્યોતિરૂપે** – શુદ્ધસ્વરૂપે.

ઉષા – જ્ઞાનના ઉદયસાથે. અહિં બ્રહ્મયોગનો ઉલ્લેખ છે કે જ્યાં આત્મા ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય છે.